

II A 164

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Проф. Др. Н. Полонська-Василенко

Дві концепції
історії України і Росії

МЮНХЕН 1964

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Проф. Др. Н. Полонська-Василенко

Дві концепції
історії України і Росії

МЮНХЕН 1964

LIBRARY
of
Ukrainian Publishers
Ltd.

Inv. 368

UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT

Prof. Dr. Polonska-Wasylenko

**Zwei Konzeptionen
der Geschichte der Ukraine
und Rußlands**

MÜNCHEN 1964

ЗМІСТ

1. Вступ	5
2. Концепція російської історії	11
3. Концепції історії Росії на еміграції	29
4. Концепції історії України	34
5. Концепція історії у Советському Союзі	48

INHALT

1. Einführung	5
2. Konzeption der russischen Geschichtsschreibung	11
3. Konzeptionen der Geschichte Rußlands in der Emigration	29
4. Konzeptionen der Geschichte der Ukraine	34
5. Konzeption der Geschichtsschreibung in der Sowjetunion	48

ВСТУП

Основою концепції «історії Росії», яка з початку XIX ст. була обов'язуючою на всьому просторі колишньої Російської імперії, та, яку успадкували й Советський Союз, і еміграційна російська історіографія, було переконання в єдності великоросійського та українського народів за княжої доби, й перенесення лише політичного осередку з півдня на північ, до Суздальщини та Москви.

Твердження це не витримує наукової критики. Наші літописи, не зважаючи на ґрунтовні редакційні зміни, пороблені в них у різні часи, в зв'язку з пануванням тих чи інших політичних умов, все ж таки зберегли чимало важливого для розв'язання цього питання. Ми не будемо вступати в дискусії з приводу походження слова «Русь», ми тільки зупинемось на тому, як за княжих часів розуміли характер території, на яку поширювалася ця назва. Різниця між населенням території майбутньої України та Великоросії добре видна з літопису: слов'янські племена — поляни, сіверяни, деревляни, дуліби або волиняни, білі хорвати, тиверці, уличі — це основне населення Київської держави, майбутньої України. Фінські племена — меря, мурома, мешера — творили основне населення північної частини великої Київської держави; серед них поволі розселялися вятичі — на території між Десною та Окою та кривичі — між верхів'ями Дніпра та Волги. Такий склад населення вже свідчить, що початки історії, яка розгорталася на півдні, в басейні Дніпра та Бога й тою, що розгорталася на території басейнів Оки та горішньої Волги, не могли бути тотожні: кожна країна жила своїм життям, поки в середині X-го ст. (за літописним описом в 964-66 рр.) Святослав Ігоревич підкорив вятичів та фінські племена між Окою та Волгою.

В той час, коли територія між Волгою та Окою була збройно прилучена до Київської імперії, мала остання вже понад вік історичного життя. Не згадуючи історичних легенд, підкреслимо, що в 860-867 роках князь Руси Аскольд вже мав велике військо та флоту, які підступили до Константинополя, й лише чудо, за традицією Візантії, врятувало II-ий Рим від знищення. Наслідком цієї війни стало-

ся перше хрищення Руси: факт, засвідчений низкою візантійських джерел. Щодалі, то більше дослідників переконуються в дійсності оповідання про хрищення Руси за Аскольда.¹⁾ Не можна нехтувати твердженням відомого російського історика, проф. В. О. Ключевського, який казав, що «Руська держава була заснована Аскольдом... з Києва, а не з Новгороду пішло об'єднання слов'ян.»²⁾ На початку X-го ст. ця Руська, Київська, держава знов загрожувала Константинополеві, і князь її Олег склав мирний договір із Візантією, — це «найстарша пам'ятка міжнародного права у східній Європі».³⁾ Разом із політичною та військовою могутністю ширилася в Київській Русі християнська культура, і в 945 р. договір з Візантією підписували й погани, й християни, як повноправні громадяни. Поява вдови Ігоря Ольги на великокняжому престолі свідчить про високу культуру населення, що у вік варварства шанувало й корилося владі Ольги, яку визнавало «мудрішою серед людей». І ця жінка на престолі прийняла християнство й нав'язала дипломатичні стосунки з найбільшими світовими імперіями — Візантійською та «Римською імперією німецької нації», в особі цісаря Оттона I-го.⁴⁾

Від 966 р. землі північного Поволжя включаються в межі могутньої і славної Київської держави. На початку XI-го ст. головні міста племен мері — Ростов на Волзі та муроми — Муром на Оці Володимир Святий віддав молодшим синам: Ростов — Борисові, а Муром — Глібові. Знову виринають вони в заповіті Ярослава: Ростов іде, як додаток, до Переяслава, Всеволодові, а Муром, як додаток до Чернігова, — Святославові.⁵⁾ Пізніше, коли Всеволод, після смерти Із'яслава, став великим князем і злучив головні землі (Київ, Чернігів, Переяслав, Смоленськ), прилучив він до своїх володінь і Поволжя, залишивши синам Святослава Муром.⁶⁾

Лише з початку XII-го ст. Поволжя почало набувати значення самостійної землі; Володимир Мономах віддав її одному з синів, Юрію Довгорукому. Це був перший князь Поволжя, Ростово-Суздальський, який не дивився на свій уділ, як на тимчасове володіння; в жорстокій боротьбі за Київ та великокнязівство з небожем

¹⁾ ХОЛМСЬКИЙ. Історія України. Мюнхен, 1949, стор. 27.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Початок держави Руси-України. «Визв. Шлях», 1962, ч. IV, V.

²⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс Русской истории, т. I. Москва, 1923, стор. 175.

M. de TAUBE. Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars. Paris 1947.

³⁾ С. ТОМАШВСЬКИЙ. Історія України. Старинні і середні віки. Мюнхен, 1948, стор. 31.

⁴⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Ольга, велика княгиня України-Руси. «Вісник ООЧСУ», 1955, ч. 10-11.

⁵⁾ С. ТОМАШВСЬКИЙ. Там же, стор. 45.

І. ХОЛМСЬКИЙ. там же, стор. 53.

⁶⁾ С. ТОМАШВСЬКИЙ. Там же, стор. 51.

І. ХОЛМСЬКИЙ. Там же, стор. 55.

Ізяславом II-им, — боротьбі, яка проходила з перемінним успіхом, Юрій Довгорукий не кидав Ростово-Суздальської землі. Проф. С. Томашівський характеризував постаті двох князів — Ізяслава II-го та Юрія — як антиподів: Ізяслав II-й був «енергійний, хоробрий, лицарський, людяний, привітний і щедрий, викликав у сучасників подив і прихильність»... Смерть його літописець описав такими словами:

«Плакала по нім вся Руська земля і всі чорні клобуки, як по царю і пану своєму, більше, як по батькові, бо він був чесний, благородний, христоролюбивий і славний».⁷⁾

Повною протилежністю Ізяславу II-ому був Юрій Довгорукий. С. Томашівський так характеризував його:

«був непривітливий, захланний, скупий, схильний до жорстоко-сти і не лицарський. В обох типах сконцентрувався історичний українсько-московський антагонізм у змаганнях заволодіти Київщиною».

Кияни не любили Юрія й допомагали Ізяславу II-му, а коли Юрій помер у Києві великим князем, «постали розрухи в Києві і приневолити нелюбих гостей (суздальців) скоро покинути Київщину»,⁸⁾ були розгромлені двори суздальців, багато було перебито, зруйновано улюблений двір Юрія Довгорукого.

Цікаву вістку подав В. М. Татищев, що використав літописи, які потім загинули, серед них Якимовський. Він писав так про Юрія Довгорукого:

«По многих так нещасливых предприятиях... Юрий Володимирович Долгорукий, пришед в Суздаль и видя себя Русской земли совсем лишенна, от великого княжения отцетясь... зачал строить в области своей... многия града, теми же имены, как в Руси суть, хотя тем утолить печаль свою, что лишился великого княжения Русскаго и начал те града населять..., в которые приходя множество Болгар, Мордвы, Венгров, кроме русских, селились».⁹⁾

В Суздальщині постали нові міста: Переяслав, Прилуки, Вишгород, Галич, Звенигород, Стародуб, Ярославль тощо. Походження цих назв джерела Татищева пояснюють, як бачимо, не переселенням людей з відповідних місць України, а бажанням князя Юрія відтворити на новому місці українські назви. Дуже важливим тут є твер-

⁷⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 66, 68.

⁸⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 65, 69.

⁹⁾ В. ГРИШКО: Свідчення літописів щодо північного чи південного походження Руси. «Науковий Збірник Українського Вільного Університету», т. V, стор. 89, Мюнхен, 1956.

дження джерел Татищева, що Юрій почував себе «лишеним» Русскої землі, «лишився великого княження Руского», давав назви містам, «как в Русі суть»: бачимо відмежування Суздальщини від Русі-Київщини.

Син Юрія Андрей, прозваний Боголюбським від улюбленого ним міста Боголюбова, пішов ще далі ніж батько: він утік з Вишгорода, що дав йому батько, і пограбував його: вивіз дорогоцінні речі та ікону грецького письма, що стала відома як Володимирська. В одному з літописів про це згадується так:

Андрей... «меч украл был в Киеве у скарбницы у отца своего Юрия Мономаховича и образ Пресвятыя Богородицы, што в Москве есть и теперь, и утек в Суждаль».¹⁰⁾

Андрей Боголюбський був одним із талановитіших князів Володимиро-Суздальської Русі. Він чітко розумів різницю між Суздальщиною та Київською державою й намагався відмежуватися від Київщини. Діставши Київ в 1169 році, він не оселився в ньому, як зробив його батько. З ненависти до нього, він намагався підкорити його собі й призначити до нього своїх підручних, — в цьому зазнав поразки. Намагався він забезпечити незалежність Суздальського князівства від Києва в церковнім відношенні: просив патріярха константинопільського висвятити окремого митрополита для Суздальщини; але в 1160 році Собор грецьких єпископів відхилив це домагання. Ця справа викликала обурення київського митрополита — грека Федора та князів. Між тим, ця далеко йдуча ідея Андрія Боголюбського заслуговує на велику увагу: якби її було підтримано ще в XII ст., було б покладано межу між Україною та Суздальщиною.¹¹⁾

Але, у всякому разі, починаючи з середини XII ст., Володимиро-Суздальське князівство здобуває крок за кроком самостійне значення, відокремлюючись від південних князівств, які зберігають назву «руських», Русі.

Не треба забувати, що в XI—XII ст. Київська Русь була могутньою імперією, одною з найбільших, наймогутніших в Європі. Багатства її робили величезне враження в Західній Європі, як цінністю золота та срібла, так ще в більшій мірі висотою техніки виробництва, красою емалів та фініфті. Після охрищення Київська держава стала в ряд перших держав Європи й десятки шлюбів з родами європейських володарів зв'язали з ними родину київського князя. Київська Русь мала видатних письменників, вчених; на це вказують імена митрополитів Іларіона, Кирила Туровського, Кліма Смолятича.¹²⁾

¹⁰⁾ Полное собрание русских летописей, т. II. Разночтения из Ермолаевского списка, стор. 82-83.

¹¹⁾ О. ЛОТОЦКИЙ. Автокефалия. Варшава. 1938, т. II, стор. 279-280.

¹²⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Київ часів Володимира та Ярослава. Прага, 1944.

Інше становище було в Суздальщині. Проф. В. Ключевський писав так:

«это был край, который лежал вне старой коренной Руси и в XII ст. был более инородческим, чем русским краем, здесь жили... мурома, меря и весь».¹³⁾

Характерно, що населення Суздальської землі не називали Руссю. Року 1155 літопис писав: «Юрій... иде из Суздаля в Русь и приде Киеву». Року 1152 в Лаврентієвім літопису читаємо:

«поиде Гюрги с сынами своими и с Ростовцы и с Суждалцы и с Рязанцы и со князи Рязаньскими в Русь».

Року 1154 в Іпатіївському літопису читаємо:

«... поиде Гюрги с Ростовцы и с Суждалцы... в Русь».

В 1175 році, після того, як було забито Андрея Боголюбського, Суздальський літописець писав, що з'їхалися дружина, суздальці, ростовці, переяславці (північні) та вирішили: «князь наш оубьен... а братья его в Руси», послати послів — «ат идуть по князі наші в Русь». В IV Новгородському літопису читаємо: «иде князь Святослав Всеволодович, Олгов внук, с половцы погаными с черниговцы из Руси на Суздаль». Іпатіїв літопис чітко підкреслив ставлення суздальців до Руси; оповідаючи про відвідувачів Володимира на Клязьмі, він писав: «... гость приходив из Царягорода, и от иных стран, из Руской земли, аче Латинин». Іпатіїв літопис в Ермолаєвському списку року 1249 підкреслив знову різницю: хан приділив «Александрови Киев и всю Рускую землю, а Андрей седе в Володимери на столе».¹⁴⁾

Подібних прикладів можна навести багато, але й наведених досить, щоб показати, як, до середини XIII ст., в Суздальщині цілком свідомі були географічної, етнічної, політичної відмінності між Руссю, себто південними землями Київської імперії, до Чернігівщини включно, та Суздальсько-Володимирськими й Московськими.

¹³⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории, II, 362.

¹⁴⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс... II, 166-167.

КОНЦЕПЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Перша концепція російської історії була дана в XV ст., коли вперше народилася, покищо в келії Псковського монастиря, ідея III-го Риму — про наслідування Московським князівством спадщини II-го Риму — Візантії. Автором цієї концепції був Філотей.

«Третій Рим — це ключ, що дозволяє зрозуміти життя російського народу на протязі кількох століть його історії», — слушно пише російський історик-емігрант І. Денісов.¹⁵⁾

«Такої повної й величної теорії історичного покликання російської держави, з письменників XV-XVI віків ніхто не дав», — писав перший дослідник творів Філотея В. М. Малинін.¹⁶⁾

«На світанку Московської імперії (Філотей) здолав зрозуміти основну ідею московськості та її універсально-ексклюзивний характер, створивши для неї формулу, що пережила століття», — пише сучасний дослідник теорії III-го Риму проф. О. Оглоблін.¹⁷⁾

Сучасне практичне життя та політична й дипломатична експансія штовхали думку на підшукування пояснень цієї величі. Це пояснення дано Філотеем в такій формулі: давно загинув I-й Рим, за ним упав II-й Рим (Константинопіль) «в следствие измены православию» на 8 Соборі й прийяття латинства. Залишився III-й Рим — Москва.¹⁸⁾

«Вся христіанская царства придоша в конец и снидошася во едино царство нашего государя по пророческим книгам, то есть росейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти».¹⁹⁾

Так писав Філотей коло 1524 року.

¹⁵⁾ Revue des études Slaves. 1947, т. XXIII, р. 71.

¹⁶⁾ В. МАЛИНИН. Старець Елеазарова монастиря Филофей и его посланія. Истор. литературн. изслѣдование. (Київ, 1901).

¹⁷⁾ О. ОГЛОБЛИН. Московська теорія III-го Риму в XVI-XVII ст. Мюнхен, 1951, стор. 13.

¹⁸⁾ В. Н. МАЛИНИН. Там же, стор. 524.

¹⁹⁾ В. Н. МАЛИНИН. Там же, Приложения, стор. 37-47.

Прошло досить часу, поки ця думка старця Філотея перетворилася на офіційну московську доктрину. Московська держава все більше поширювала свої межі та виходила поза великоросійську етнічну територію. Приєднувалися царства — Казанське, Астраханське, Сибірське, Північний Кавказ; Москва переходить до наступу на Захід і Північний Захід. Московське князівство стало могутньою Московською імперією. Зовнішня політика Московської імперії була тісно пов'язана з державно-політичною ідеологією.

Багато зробив для зміцнення ідеї: Москва — III-й Рим, Москва — єдина православна держава — митрополит Макарій, видатніший представник Московської Церкви XVI-го ст. Він зв'язав своє ім'я з усіма акціями, які сприяли ідеологічному піднесенню Москви: офіційним проголошенням Москви царством, царським вінчанням Івана IV-го, церковними соборами 1547 та 1549 років, Стоглавом 1551 року, а найголовніше — грандіозною агіографічною та генеалогічною літературою, як «Степенна Книга», «Царственная Книга», кодифікація літописних «Сводів».

Макарій формулює московську централістичну концепцію і схему «руської» історії, «руської» Церкви, «руського» православ'я, історію московської династії: все це для нього було неподільне.²⁰⁾ В зв'язку з тим порушує він велетенську працю — складання нових «Четьї-Міней». Митрополит Макарій звернув увагу, що більша частина «руських» святих українського походження — зв'язані з Київською державою. Спішно було складено список нових святих, який було ухвалено на помісних соборах та остаточно «Стоглавом». За два з чимось роки Московська Церква канонізувала стільки святих, скільки не було канонізовано за всі попередні шість століть від Володимира Святого. Напочатках було канонізовано 22, рівно стільки, скільки їх числилося до того в старій русько-українській Церкві; потім канонізовано ще 8 і додано до них ще 9.²¹⁾ І. Франко зауважив, що московський уряд не з канонічних, а головне з політично-економічних причин дбав за найбільшу кількість святих.²²⁾ Поспішність викликала чимало помилок, зокрема в галузі підтримки «старої віри» новими святими.²³⁾ Теофан Прокопович наказував перевірити цей список: чи нема вигаданих, противних християнству, «смеху достойных повести, и таковыя повести обличить, и запрещению предать, со объявлением лжи во оных обретаемой».²⁴⁾

²⁰⁾ Е. ГОЛУВИНСКИЙ. История русской церкви. Т. II, стор. 744-875.

О. ОГЛОВЛИН. Там же, стор. 31-32.

²¹⁾ В. ГРИШКО. Там же, стор. 55-56.

²²⁾ ЗАПИСКИ НТШ, т. 54, Вібліографія, стор. 54.

²³⁾ И. ШЛЯПКИН. История русской литературы, т. I, стор. 161.

²⁴⁾ Н. ВЕРХОВСКОЙ. Учреждение Духовной Коллегии и Духовный Регламент. Ростов на Дону, 1916, стор. 374.

Для митрополита Макарія Московська держава утотожнюється з православ'ям. «Макарій формулює московську централістичну концепцію і схему «руської» історії, історії «руської» Церкви і цілого «руського» християнства, історії московської царської династії», — так характеризує проф. О. Оглоблин роллю митрополита Макарія в творенні концепції московської історії.²⁶⁾ Московська держава для нього є законна спадкоємиця Візантійської імперії.

Спадщини від II-го Риму, Візантії, здавалося Макарієві замало, і він, за прикладом литовської національної історіографії, виводить рід Рюрика від брата кесаря Августа, Пруса («Степенная Книга»); до цього додається ще й легенда про апостола Андрея, який «прообрази в Русі самодержавное царское скифетроправление, иже начася от Рюрика» (Житіє Св. Ольги).²⁶⁾ Так Московська держава в своїй династії була безпосередньо пов'язана із старим Римом. Це була не тільки та, згодом «звичайна схема руської історії», якій нищівного удару завдала нова українська історіографія в особі М. С. Грушевського.²⁷⁾ Це була «*Sui generis*» московська схема світової історії й разом з тим один із важливих компонентів московської теорії III-го Риму, в душі формули XVI-го століття.²⁸⁾

Вперше доктрина III-го Риму, як офіційна ідеологія Московської держави, висловлена була наприкінці XVI-го ст., в акті утворення Московського патріархату. Ця ідея III-го Риму зазнала тяжкого удару під час Смути, але не вмерла й мала великий вплив на перших Романових.²⁹⁾

В акті обрання Михаїла підкреслюється, що він був «родич» царів з дому Рюрика.³⁰⁾ Нова династія цілком сприйняла ідею III-го Риму; не зважаючи на виборне походження, нова династія прийняла авреолу божественного походження свого, подібно до того, як візантійські базилевси не рахувалися з тим, були вони спадкові, чи виборні.³¹⁾

В Москві місцеві письменники та публіцисти підкреслювали божественне походження царської влади й робили з того висновок, що ця влада повинна бути необмежена й охоплювати все в державі. Ще Йосиф Волоколамський звертався до царя зі словами: «Боже бо есте, и сынове Бога Вышняго»... «Бог послав царя на Свое место». Ніхто не має права вимагати від них звіту, бо «владельцем повиноватися,

²⁶⁾ О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 33.

²⁶⁾ О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 35.

²⁷⁾ М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. («Статті по славяноведенію», т. I, СПб, 1904).

²⁸⁾ О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 36.

²⁹⁾ О. ОГЛОБЛИН. Там же, стор. 38.

³⁰⁾ М. ПОКРОВСКИЙ. История русской культуры. Т. II. Госиздат, стор. 110.

³¹⁾ М. ЗЫЗЫКИН. Патриарх Никон, его государственныя и каноническия идеи. Варшава, 1931, т. I, стор. 67, 104-111.

яко не властелем, но Богови». ³²⁾ А Юрій Крижанич писав цареві Олексієві, що він «тримає в руці чудотворний жезл Мойсея. ³³⁾

За Олексія Московська держава досягла найбільшої могутности та величі, й ніколи ще ідея III-го Риму не здавалася сучасникам такою реальною, як за цієї доби. Тимчасовий союз з Україною Москва намагалася перетворити на підкорення її. Війна з Польщею спокушала польською короною. Московський імперіялізм виявляв тенденцію створити величезну імперію на сході Європи. Все оточення молодого царя підтримувало в ньому переконання, що він «Богом вінчаний», має безмежну, нічим необмежену, владу. ³⁴⁾

В другій половині XVII-го ст. теорія III-го Риму стала властивою різним верствам тодішнього суспільства, незалежно від соціальних, політичних, церковних, культурних поглядів. Прийняли її й старо-віри, й Никоніяни.

Московська держава зазнала еволюції на початку XVIII-го ст. На руїнах її виникла Російська імперія, в якій все старе, чим жило Московське князівство, — від ідей до зовнішнього його вигляду, до його традицій, звичаїв, було зруйновано. Проте, ідея III-го Риму не вмерла, вона, перенесена на Петербурзький ґрунт, зберегла свою суть, хоч і пережила велику еволюцію. ³⁵⁾

Ідея III-го Риму не вмирала. Вона набувала час від часу активніших форм. Так, за Катерини II-ої активізувалася ідея III-го Риму; створено було блискучий «Грецький» проект оволодіння Чорним морем, протоками, Константинополем, поновлення Візантійської імперії. ³⁶⁾

Павло знищив більшу частину плянів Катерини II-, але теорія III-го Риму знайшла в ньому палкого прихильника. Він знову надав владі імператора церковного характеру, навіть хотів сам служити літургію. ³⁷⁾ Іншої форми набула ця ідея за Олександра I-го, який мріяв про оволодіння Сходом, Туреччиною, Балканами. Своєрідним втіленням її був «Священний Союз», створений після перемоги над Наполеоном. ³⁸⁾ Ще більше зробив для реалізації ідеї III-го Риму Микола I-й, який оголосив «священну війну проти півмісяця в обороні хреста» в 1853 році. Ця ідея була дуже популярна; вона об'єднувалася

³²⁾ М. ЗЫЗЫКИН. Там же, т. I, стор. 203.

³³⁾ М. ПОКРОВСКИЙ. Там же, т. II, стор. 164.

³⁴⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму в Росії протягом XVIII-го та XIX-го ст. Мюнхен, 1952, стор. 7.

³⁵⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму, стор. 10.

³⁶⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Заселення Південної України. Україн. Морський Інститут, Женева, 1947, стор. 34-46.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму, стор. 14-15.

³⁷⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму, стор. 18-19.

³⁸⁾ М. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ. Обзор новой русской истории. Т. I, изд. II, Киев, 1920, стор. 110, 162, 306.

з реакційними ідеями, які запанували після повстання рухів декабристів у першій чверті ХІХ-го ст. Ряд вчених, публіцистів став на оборону абсолютизму; створюється формула: «самодержавіє, православіє, народність». Ідея месіянізму перетворюється на панславізм, містичний месіянізм Росії.³⁹⁾ Через складний процес, ця ідея месіянізму Росії дійшла до сучасних, большевицьких ідей.⁴⁰⁾

Відбилася вона і в еміграційній літературі.⁴¹⁾

До теорії ІІІ-го Риму в ХV ст. була приєднана ще одна теорія, яка пройшла віки й досягла ХІХ-го ст. Це легенда про інсигнії Мономаха, які були спадково потрапили до Москви. Творилася ця легенда не відразу.

Шукаючи правних підстав для приєднання українських земель до Московського князівства, Іван ІІІ-й та його дорадники вважали за найпевніше спертися на споріднення з великими князями київськими, своїми «предками», а через них — з візантійськими цісарями. Одруженню з Софією Палеолог Іван ІІІ-й політичного значення не надавав, тим більше, що існував представник цісарів простою лінією — Андрей Палеолог, брат Софії, який приїздив до Москви.⁴²⁾

Найвідповіднішою особою для створення легенди про спадщину Візантії був Володимир Мономах, син візантійської царівни та батько основоположника суздальсько-московської династії, що вела свій рід від Юрія Довгорукого. Через нього московські князі встановлювали просту лінію генеалогії до візантійських Мономахів. Ця генеалогія була конче потрібна для Москви, бо без неї не можна було побудувати теорії наслідування прав і величі ІІ-го та І-го Риму: для цього треба було використати Україну-Русь як переходовий етап.

Наприкінці ХV-го ст. в Москві появляється «Сказаніє о бармах Мономахових». Точніше дати появи його не встановлено, але важливим є факт, що в чині вінчання на князівство внука Івана ІІІ-го Дмитра року 1498-го говориться: «поставиша налой и на нем положиша шапку Мономахову да бармы». Так з'явилася легенда, яку Карамзин не соромлячись назвав «казкою».

Цікаве ставлення до цих легенд анонімного автора «Історії Русів», цієї «вічної книги історії України». Не доведено до цього часу, хто був її автор і коли саме написано її; у всякому разі її можна датувати кінцем ХVІІІ-го ст., або першими двома десятиліттями ХІХ-го ст. Там читаємо:

³⁹⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія ІІІ-го Риму, Мюнхен 1952, стор. 21-26.

⁴⁰⁾ І. МІРЧУК. Історично-ідеологічні основи теорії ІІІ-го Риму. Мюнхен, 1954, стор. 48-49.

⁴¹⁾ В. ВЕРНАДСКИЙ. Начертание русской истории. Прага, 1927.

⁴²⁾ В. ГРИШКО. Історично-правне підґрунтя теорії ІІІ-го Риму. Мюнхен, 1953, стор. 30-34.

в Москві... «привлащують вони собі навіть самі царства, імперії Грецьку та Римську, укравши на той кінець державний герб царств тих, себто орла двоголового, що у спадщину, бущімто князеві їхньому Володимирові, зятеві царя грецького Костянтина Мономаха дістався, хоч той Володимир був на правду князь руський, київський, а не московський». ⁴³⁾

Тим часом в Москві «Сказанію» надано офіційного характеру. На царському троні в Успенському соборі в Москві на дверцях вирізьблено текст «Сказанія» та ілюстрації до нього. Там є дата передачі регалій Володимирові Мономаху: 988 рік! Фальшивка, яка започаткувала довгий ряд інших: Володимир народився в 1053 р. Але для користі справи, на такі дрібнички уваги не зверталось. Згодом, до «древней рос. вивліофики» внесено іншу дату: 1114 рік. В «Слові» Філолога Черноризця, в 30 роках XVI ст. цій вигаданій передачі регалій надано характеру провіденціального: «по Божіим неизреченим судбам претворяще и преводяще славу греческого царства на російського царя». ⁴⁴⁾ Треба було якось офіційно оформити питання про вінчання на царство Володимира Мономаха: року 1561 Москві пощастило одержати від константинопільського патріярха грамоту, якою стверджувалося царський титул московського князя. Але цю грамоту, як писав П. Мілюков, було теж сфальшовано в Москві: замість Володимира Святого вставлено «Мономах». Але «дело было сделано и московское правительство могло торжественно выступить со своими претензиями перед иностранными державами». ⁴⁵⁾

Фальшування було примітивне, але сучасники надто мало розбиралися в деталях і сприймали все «на віру». Лише в кінці XIX-го ст. було доведено фальшування «шапки Мономаха», яка, як дорогоцінна реліквія московського, а пізніше російського самодержавства, зберігалася в «Оружейній Палаті» в Москві. Академік Н. Кондаков, а за ним ряд інших дослідників довели аналізою цієї «шапки», що нічого спільного з Мономахами вона не має: вона складається з двох частин: чудової східної роботи філігранових золотих пластин (можливо, дійсно шапки якогось східного володаря) та досить незугарно придобленої до неї вершини з хрестом. ⁴⁶⁾

Цікава й друга сторінка цього фальшування. Всі ці регалії Володимира Мономаха вкупі з правами на спадкоємство по візантійських царях, невідомо чому, невідомо за якими законами, перейшли від

⁴³⁾ «ІСТОРІЯ РУСІВ». Вид. ООЧСУ, Нью-Йорк, 1956, стор. 183.

⁴⁴⁾ В. ГРИШКО. Там же, стор. 44.

⁴⁵⁾ П. МИЛЮКОВ. Очерки русской культуры, т. III, в. I, стор. 74.

⁴⁶⁾ Н. П. КОНДАКОВ. Русские клады.

И. И. ТОЛСТОЙ и Н. П. КОНДАКОВ. Русские древности в памятниках искусства, вып. 5.

Н. Д. ПОЛОНСКАЯ. Культурно-исторический атлас. Киев, 1913, т. I.

Володимира Мономаха до його сина Юрія Довгорукого. Володимир Мономах мав 8 синів та 3 доньки. З них пережили його 5 синів: Мстислав-Гаральд, Ярополк та Вячеслав від першої жінки Володимира Гіти, королівни англійської. Від другого шлюбу з невідомою особою, яку Н. Баумгартен називає невінчаною, конкубіною, були Юрій Довгорукий та Андрей.⁴⁷⁾ За яким законом спадщина Володимира дісталася не Мстиславові Великому, князеві київському, старшому синові Володимира, а Юрієві, сьомому за порядком старшинства, синові конкубіни? Мстислав I-й Гаральд мав велику родину: 5 синів, які всі пережили його. Найстарший Всеволод міцно осів у Новгороді, як і його син Володимир. Але другий син Мстислава Ізяслав II-й, великий князь київський, улюблений киянами, протягом 8 років вів жорстоку боротьбу з Юрієм Довгоруком за Київ, за великокнязівський престол. Тільки після смерти Ізяслава в 1154 році Юрій Довгорукий міцно осів у Києві, не зважаючи на вороже ставлення киян. Ізяслав мав сина Мстислава II-го, що був теж великим князем київським, а той — славетного Романа Галицько-Волинського, теж великого князя київського; син Романа — Данило Галицький був коронований в 1253 році; сини та внуки його княжили в Україні до 1324 року.⁴⁸⁾ Природно поставити питання: чому спадщина Володимира Мономаха пішла по лінії молодшого сина, — що княжив у не руським Суздальським князівстві, — а не по лінії великих князів київських, старших в роді Володимира Мономаха? Ясно: ми тут маємо справу зі свідомим фальшуванням історії Московського князівства, і це фальшування триває до наших днів.

Тісно пов'язана з двома легендами про III-й Рим і походження спадщини візантійських цесарів третя легенда — про перебування Апостола Андрея на київських горах. Легенда ця була корисна для московських ідеологів самодержавства так само, як легенда про походження Рюрика від брата Августа: як та легенда ставила московську династію незалежною від Візантії, а може й вище, так легенда про апостола Андрея підносила руське православ'я й робила його незалежним від Візантії. До того часу московські книжники доводили, що апостол Андрей «в руській землі не проповідував».⁴⁹⁾ Виразно писав літописець: «телом апостоли не суть zde были»;⁵⁰⁾ чернець Філотей писав, що на Русі «апостоли не проповідаша».⁵¹⁾

47) N. de BAUMGARTEN. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècle. Roma, 1927, I, p. 24.

48) N. de BAUMGARTEN. Там же, табл. V.

49) Е. ГОЛУВИНСКИЙ. Исторія русской церкви. Т. I, ч. 1, стор. 28.

50) Проф. А. ШПАКОВ. Учреждение патриаршества в России. «Записки Новороссийского университета», т. VI, Одесса, 1912, стор. 213.

51) В. МАЛИНИН. Там же, стор. 10, дод. 63.

СХЕМА ГЕНЕАЛОГІЇ РОДУ

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ 1053-1125	1. Мстислав I † 1132	Ізяслав II † 1154	Мстислав II † 1172	Роман † 1205	Данило † 1204
-----------------------------------	-------------------------	----------------------	-----------------------	-----------------	------------------

1 шлюб: Гіта,
донька Гара-
льда II, ко-
роля Англії

Великі князі Київські . . .] [.

2. Ізяслав
† 1096

3. Святослав
† 1114

4. Ярополк
† 1139

5. Вячеслав
† 1154

2 шлюб (кон-
кубіна — ?)

6. Роман
† 1119

7. Юрій
Довгорукий
† 1157

Андрей Бого-
любський
† 1174

Всеволод Ве-
лике Гніздо
† 1212

Ярослав II
† 1246

Олександр
Невський
† 1263

Данило
† 1303

Князі Володимиро-Суздальські

Примітка: Товстим друком — Великі Князі Київські

ВОЛОДИМИРА МОПОМАХА

Лев I	Юрій I	Андрей	Марія
† 1301	† 1308	† 1324	† 1341

Лев II
† 1324

. . Князі Галицько-Волинські

Іван Калита	Іван II	Дмитро	Василій I	Василій II	Іван III
† 1341	† 1359	Донський	† 1425	Сліпий	† 1506
		† 1389		† 1462	

. Великі князі Московські

Лише в середині XII-го ст. в одній з перерібок літопису, в географічним описі Східньої Європи, вперше вміщено оповідання про подорожування апостола Андрея Дніпром до Новгороду.⁵²⁾ Його довго не визнавали московські книжники, бо там не було згадки про Візантію, а тільки про Рим. В XV ст. в Новгороді створено нову легенду: в Києві поставив апостол Андрей хреста, а в с. Грузині — жезла. В XVI ст. Москва прийняла оцю новгородську версію легенди про апостола Андрея і на ній базувала свої докази, що московське православ'я походить не від Візантії, а безпосередньо від апостола Андрея.⁵³⁾

На цих концепціях, що походять із фантастичних комбінацій книжників XVI-XVII ст. базується ряд головних концепцій істориків не лише XVIII, а також XIX і навіть XX століття

У XVIII ст. бачимо кілька спроб побудувати концепцію історії Росії. Так, на початку XVIII ст. С. О. Манкієв пише «Ядро російської історії», яку він довів до початку XVIII ст., ідеологічно обґрунтовуючи абсолютизм. Але праця його, написана в 1715 році, надрукована була тільки в 1770 році. Ще далі в монархічних прагненнях ішов В. М. Татищев, автор п'ятитомової «Історії государства російскаго», в якій він доводив, «скільки монаршеское правление государству нашему прочих полезней». Монархію розумів він як абсолютне самодержавство. Праця ця написана в 1739 році, надрукована була в 1768-1848 рр.⁵⁴⁾

Таким чином, ці дві, найстарші в XVIII ст., концепції російської історії не змогли мати практичного значення й залишилися тільки пам'ятниками думки, характерними для певної доби.

Більше значення мали теорії чужинців-істориків, які позначилися на ідеях XVIII ст. і не були цілком відкинуті в XIX ст. Це був Г. З. Байер, який висунув (р. 1732) норманську теорію, що відводила першество в культурі норманам, які стали «культуртрегерами» для східніх слов'ян; цю теорію розвинули А. Л. Шлецер та Г. Ф. Міллер. З того часу, протягом понад біля двох століть, не завмирає дискусія на тему взаємовідносин між норманською та слов'янською культурами.⁵⁵⁾ Проти норманської теорії запально виступив М. В. Ломоносов. В своїх працях «О происхождении русскаго народа и племени російскаго» (1749 р.) і в «Древней русской истории», доведеній до 1054 року, доводив він, що російська держава заснована була до прикликання варягів, і що варяги застали у слов'ян культуру не нижчу від норманської. Проте, й норманісти й антинорманісти зали-

⁵²⁾ С. ТОМАШВСЬКИЙ. Історія церкви на Україні. Філядельфія, стор. 12.

⁵³⁾ В. ГРИШКО. Історично-правне підґрунтя, стор. 51-53.

⁵⁴⁾ Большая Советская Энциклопедия, т. 50, стор. 541.

⁵⁵⁾ Большая Советская Энциклопедия, т. 50, стор. 547.

шали поза дискусією питання про єдність руського народу, єдність історії великоросіян та українців.

Величезне місце в справі формулювання концепції історії Росії належить творам М. М. Карамзина: «Історії государства російсько-го» (12 томів з примітками), доведеної до 1613 року (1816-1829), та «Записки о древней и новой Россіи». Він малював Московське царство, як добу найбільшого «благоденствія», що його принесла самодержавна влада царя. «Життя, майно, — все залежало від царів і славетнішим званням у Росії стало титуло «слуги царя». Реформа Петра була примусовим переворотом. Взагалі, Карамзин був проти будь-яких революційних рухів: «піддани хай бачать у своїм самодержцеві бич гніву небесного». Завданням сучасности вважав Карамзин піднести самодержавство до того рівня, на якому стояло воно за Московської доби. «Самодержавство є паладієм Росії: цілість його потрібна для її щастя». Ця записка мала величезний вплив на формування реакційного світогляду, й зокрема сильно відбилася на ідеології Миколи I-го.⁵⁶⁾

Карамзинська концепція російської історії не покинута до наших часів. В основі її лежить єдність російського народу. Карамзин сприйняв ідеї перших істориків і з властивим йому талантом подав їх; основа його — теорія послідовного переходу історичного процесу від одного центру до іншого. Після вступу, присвяченого передісторії Східної Європи, Карамзин бере Київ, як перший політичний осередок Руси. Звідти переносить він цей центр до Володимиро-Суздальщини, далі — Москви і нарешті — до Петербургу. Історія «народу» зберігає єдність, і велике князівство перетворюється на царство, а царство — на імперію. Держава є та сама, як і той самий є народ.⁵⁷⁾

Ця концепція М. М. Карамзина мала величезний вплив на дальший розвиток російської історіографії; вона дала струнку схему історії. Але, власне, нового вона нічого не внесла: ці самі ідеї були висловлені московськими книжниками XVI-го ст., які створили ідею III-го Риму і легенду про спадкоємство московських князів від Володимира Мономаха та цісаря візантійського Константина Мономаха.

Як уже показано вище, ідея III-го Риму, що ним нібито стала Москва, не могла бути обґрунтована без притягнення Києва, як того посередника, за допомогою якого перейшли до Москви спадкові права «мономаховичів» та ідея III-го Риму.⁵⁸⁾

Серед наступних істориків М. П. Погодін знайшов спосіб ще тісніше зв'язати Київ з Москвою: він виступив у 1856 році з теорією,

⁵⁶⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму. Стор. 23.

⁵⁷⁾ В. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Теорія III-го Риму і шляхи російської історіографії. Мюнхен, 1952, стор. 5.

Його ж: Основні проблеми історії України. Мюнхен, 1955, стор. 4.

⁵⁸⁾ В. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Теорія III-го Риму, стор. 7.

що в X-XII ст. Київщина була залюднена москалями, які в наслідок татарської навали подалися на північний схід, а на їхні місця прийшли з Карпат нові мешканці, предки сучасних українців. Так Погодін в старі міхи московських концепцій вливав нове вино: на північ пересунувся не лише осередок державний, не лише князівська династія Мономаховичів, але також і населення: він визнавав різницю між населенням Московщини та Київщини, але застерігався, що Київську культуру творило великоруське населення, яке перейшло на північ, а Київщину зайняли цілком інші племена, що принесли з Карпат свою мову та культуру.⁵⁹⁾

Ця штучна теорія Погодіна мала великий вплив на пізнішу російську історіографію, вона відбилася в поглядах видатніших істориків Росії — С. М. Соловйова та В. О. Ключевського, про що буде мова далі, та була підперта в останні роки XIX-го ст. О. І. Соболевським з філологічного погляду: він вважав, що великоруси жили в Київщині до XVI-го століття,⁶⁰⁾ хоч, з другого боку, проти неї виступили російські вчені (С. Т. Голубев та інші). Так Погодін визнавав, у відміну від Карамзина, існування двох народів українського та великоруського, але цей великоруський народ він оселяв у Київщині в X. ст., і, переносячи його в XIII в. до басейну Оки-Волги, там примушував великоросів здичавлювати, втрачати культуру.

Велике значення мала для розвитку російської історіографії концепція С. М. Соловйова, яку висловив він у своїй монументальній 29-ти томовій «Історії Росії». В основі його концепції лежить переконання в єдності «руського» народу. Початок славної історії цього народу поклав князь Олег, від нього веде початок постійна князівська влада. Тоді було покладено початок російського народу; але єдності ще не було, бо переходили князі з дружиною з міста до міста. Лише в Суздальщині князь «оседає» міцно. Туди тікає від степняків і, головне, від татар частина населення, тікає невеликими групами й оселяється на землі князя на нових умовах — зобов'язаннях відносно князя, яких не було на півдні. Андрей Боголюбський, перший з князів, оволодівши Києвом, залишається у Володимирі. З відпливом людної на північ порвалися старі зв'язки із Західною Європою, а самий народ поділився на дві частини: одна перейшла на північ, а друга опинилася під владою Литви й Польщі та пірвала зв'язок із північчю. С. Соловйов накреслює різницю в характеристиці князів — на півдні були лицарі, «багатирі», на півночі — власники, набувачі.⁶¹⁾ Але залишалася єдність релігійна, державна, яка врятувала Росію під час розрухів.

⁵⁹⁾ Б. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 7.

⁶⁰⁾ Б. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Там же, стор. 7.

⁶¹⁾ Е. В. ШМУРЛО. С. М. Соловьев. Энциклопедический Словарь под редакцией Брокгауза и Ефрона, тт. 60, стор. 800.

Соловйов був першим істориком, який дав не історію держави, а народу — так, як він розумів його, зміну розвитку розумових та моральних понять. Гер'е назвав історію С. Соловйова «національною історією Росії».⁶²⁾

Ще більший вплив на формування історичної думки в Росії мав учень С. М. Соловйова — В. О. Ключевський. Його «Курс русской истории» в 5-ти томах (останній том уже посмертний) витримав багато видань і поширювався не лише до революції, але навіть і за советських часів, а також і на еміграції. Можна сказати, що Ключевський був дійсно володарем дум російського суспільства. Успіх його курсу в значній мірі залежав від надзвичайної яскравості його викладу, блискучих характеристик, часто парадоксальних комбінацій. Проте, з погляду історичної концепції Ключевський не набагато відрізнявся від своїх попередників, і в його блискучих лекціях проступали думки московських книжників XVI-XVII століть.

В основу схеми руської (російської) історії Ключевський поклав переселення людности: це вважав він за головну характерну рису «русського» народу. В залежності від переселень, поділяє він всю історію на періоди чи етапи переселень. Намічає він такі періоди:

1. приблизно від VIII ст. нашої ери до XIII маса руського населення стягується на середнім та горішнім Дніпрі з припливами та на лінії Ловать — Волхов. Це — Русь Дніпрова, міська, торговельна;

2. від XIII-го ст. до середини XV-го головна маса руського населення з'являється на горішній Волзі з її припливами. Це вже не міські області, а княжі уділи. Це — Русь горішньо-Волзька, удільно-князівська, вільно-селянська, хліборобська;

3. від половини XV-го до другого десятиліття XVII-го ст. головна маса руського населення з горішньої Волги подається на південь та на схід — на Дін і творить окрему гілку народу — Великоросію. Але, розпилюючись географічно, великоруське плем'я вперше об'єднується в єдине політичне ціле під владою московського володаря, який править за допомогою боярської аристократії, що склалася з колишніх удільних князів та бояр. Це — Русь велика, Московська, царсько-боярська, військово-хліборобська;

4. з початку XVII-го ст. до половини XIX-го ст. руський народ поширився по всій території від Балтицького та Білого морів до Чорного, — до Кавказу, Каспія, Уралу й далі. Приєднуються до Великої Росії Малоросія, Білорусь, Новоросія. Але місце боярської аристократії посіла військово-служила кляса, дворянство. Це — період всеросійський, імператорсько-дворянський, період кріпацтва, заводсько-фабричний.⁶³⁾

⁶²⁾ Е. ШМУРЛО. Там же, стор. 801.

⁶³⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Курс русской истории. Москва, 1925, ч. 1, стор. 25-28.

Цю схему В. Ключевський коментував так: в Києві, а не в Новгороді Аскольд заснував руську державу; Київське варязьке князівство було зернятком того союзу слов'янських та сусідніх фінських племен, які стали первісною формою руської держави.⁶⁴⁾

Ключевський визнає, що в XII ст. людність Київської Русі відпливала на захід — в Галичину та на Волинь. Там з'являється рясне населення, багате, заможне; князі його — могутні: Роман іменує себе «самодержцем всієї Руської землі». Ця людність, що покинула Київську землю, на думку Ключевського, повертається на старі місця в XIV ст., коли в степах стало спокійніше, а на заході розпочалася запроваджена Польщею панщина.

«В створенні малоросійського племені, — пише він, — як галузі руського народу, брав участь зворотний рух населення, що перейшло на захід до Карпат і Висли в XII-XIII ст.»⁶⁵⁾

У наведених словах видно, що навіть В. Ключевський, видатний російський історик кінця XIX ст., був зв'язаний старою традицією про знищення Київської Русі, не лише як політичного осередку, а також і як населеної території. Дуже характерно, що він, наводячи факти переселення українського населення на захід, все ж сліпо, за старою традицією, твердить про перенесення центру не в князівство «самодержця руської землі Романа», а на горішню Волгу. В теорії повороту людности з Карпат Ключевський повторює погляд М. П. Погодіна.

Дуже цікаві думки його щодо переходу населення на північ: рух цей був слабо відмічений сучасниками: йшли тихо, поступово, — переважно «низи» суспільства, — продираючись через ліси.

Ключевський робить такий висновок: «головна маса руського народу, відступивши перед небезпеками з Дніпрового південного заходу до Оки та горішньої Волги, там збрала розбиті сили, зміцнила їх в лісах центральної Росії, врятувала свою народність силою держави, і знову пішла на Дніпровий південний захід, щоб врятувати слабку частину руського народу від чужинецького ярма та впливу. Так народилося великоруське плем'я».

Цю малопереконливу думку робить Ключевський ще менше переконливою в блискучій характеристиці відмін у характеристиках великоруса та українця: ця різниця полягає в зовнішності великорусів, в наслідок фінських впливів, у мові, яка була «зіпсута» у Велико-росії фінськими впливами; в «двоєвір'ї», і т. д. Стисліше характеризує цю різницю Ключевський так: «зустрічі» слов'ян із фінами відбулися на різних сторонах життя: 1) на релігійній — лягли в основу світосприймання великоруса; 2) на етнічній — виробився відмінний

⁶⁴⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, стор. 125.

⁶⁵⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, стор. 351-354.

антропологічний тип великороса; 3) на соціальній, — було дано перевагу сільській людині.⁶⁶⁾ З таких фактів Ключевський робить загальний висновок про національну єдність великоросів та українців, не помічаючи, під впливом аберації історичних традицій, що його факти красномовно спростовують його висновки.

Дуже цікаве казуїстичне трактування Ключевським переломового конфлікту між Україною та Суздальщиною під час очайдушної боротьби великого князя Ізяслава II-го Мстиславича, внука Володимира Мономаха зі старшої лінії, з Юрієм Довгоруком, сином Володимира від конкубіни. В. Ключевський ні разу не назвав Ізяслава II-го великим князем київським, улюбленцем киян; він для нього залишається «В о л и н с ь к и м племінником» Юрія; в цьому топографічному епітеті підкреслюється відсутність прав його на київський престол. Це не перешкоджає Ключевському поворити про те, як кияни вбивали суздальців після смерти Юрія Довгорука, але тут бачить він «відчуження між переселцями та покинутою батьківщиною»;⁶⁷⁾ маємо знову доказ того, як видатний історик не міг піднятися вище упередження. Проте, так ясно, що для киян суздальці Юрія Довгорука були представниками чужого народу, а не родичами.

Але іноді В. Ключевський давав чіткі характеристики двох князівств — Київського та Володимиро-Суздальського й Московського. На півночі констатує він здрібнення загального розвитку:

«з пошехонського чи ухтомського світосприймання тяжко було піднятися до ідеї про землю Руську Володимира та Ярослава».

«Удільні князі Північної Русі менш войовничі, ніж південні, але за своїми поняттями та діями вони більш варвари, ніж ті. Зрозуміло, що до таких князів зверталися проповідники із закликами не грабувати, не шкодити молодим князям»...⁶⁸⁾

Далі подає В. Ключевський негативну з морального погляду характеристику московської гілки Володимиро-Суздальських князів із роду Юрія Довгорука:

«молодші, але заможні, ці князі розпочали сміливу боротьбу зі старшими родичами за великокняжий престол. Головними суперниками московських князів були тверські; не в стані довгий час подолати тверських, як більш міцних з погляду права, московські князі оперлися на татар: не боролися проти них, діючи «смиренною кротостью», угодництвом та підкупом».

Року 1328 Іван Калита, «по генеалогії молодший серед своєї братії, досяг великокнязівського престолу»; хан доручив йому покарати твер-

⁶⁶⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, стор. 356-361, 370, 381.

⁶⁷⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, стор. 396.

⁶⁸⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, стор. 458.

ського князя Олександра за повстання, і він це виконав, зруйнувавши всю тверську землю.⁶⁹⁾

Природно, що князям із таким походженням треба було створити почесну генеалогію: так з'явилися легенди III-го Риму, походження від Пруса, брата кесаря Августа; року 1563, в переговорах з польським послом, бояри Івана IV-го вже твердо спираються на цю генеалогію. На цих ідеях протягом трьох поколінь випробовувала свої сили московська політична думка, і не була вона лише особистою думкою ченця Філотея: проходила вона глибоко до руського суспільства. З'явилася потреба звільнити владу від юридичного джерела, оперти на вищі основи. Ідея божественного походження верховної влади була твердо висловлена Іваном III-ім та Іваном IV-им.⁷⁰⁾

З другого боку, ідея московського об'єднання породжувала в умах ідею руської держави, але до цієї ідеї царі московські переносили поняття територіального володіння Руською землею, спадкового володіння нею. «Вся Руська земля ізстарі від наших предків наша вітчизна», — казав Іван III-й.

«Думки про нарід ще не було, а державу князі уявляли як власне господарство. Народне благо, головна мета держави, підкорялася династичним інтересам».⁷¹⁾

Ми непропорційно багато приділили місця концепції В. О. Ключевського, але це було потрібне: це концепція, на якій виховувалася вся молодь з початку 1890-их років.

Проте, не можна уявити собі, що вона не зазнала критики. Негацією її була теорія київського професора В. Б. Антоновича, який ще в 1890-их роках виступив проти твердження про обезлюднення Київської землі після татар та переходу людности з Карпат.

Переломовою подією в російській історіографії була поява в 1904 році у виданні Російської Академії Наук⁷²⁾ статті М. С. Грушевського: «Звичайна схема руської історії» і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства». Автор вказував на нераціональність сполуки історії України — Київської держави, — з її політичним укладом, культурою і т. п., — з Володимиро-Суздальською державою XIII-XIV-го ст., — начебто було це продовження Київського князівства. Київська держава була витвором українського народу й дальший шлях її був на Володимиро-Галицьку Русь, а далі — з XIV-го ст. — в Литовсько-Польську державу. Одним із великих дефектів звичайної схеми є те, що великоруський народ позбавляється почат-

⁶⁹⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, т. II, стор. 20-22.

⁷⁰⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, т. II, стор. 158-161.

⁷¹⁾ В. КЛЮЧЕВСКИЙ. Там же, т. III, М. 1925, стор. 17, 18.

⁷²⁾ «Статьи по славяноведению». Императ. Академія Наук, СПб, 1904.

ку своєї історії, яку починають досліджувати з середини XII-го століття.⁷³⁾

Схема М. Грушевського не залишилася без наслідків. Професор О. Е. Пресняков у своїй праці «Образование великорусского государства» висловився за конечну потребу відмежувати історію південної та північної Русі. Він дав картину розвитку великоруської держави, спочатку як Ростовської області в XII ст., потім як Володимиро-Суздальського князівства в XIV-XV ст., яке об'єднало всі менші князівства. О. Пресняков відкидає концепцію М. Погодіна та Ключевського про пересунення населення Київської землі на північ. Він доводить, що Юрій Довгорукий та Андрей Боголюбський, яких вважають засновниками Ростово-Суздальської землі, застали там не таке вже примітивне населення як з погляду суспільно-економічного, так і культурного. Країна була колонізована слов'янами ще раніше, і жадної масової еміграції в XII ст. не було. Великоруський народ вже уклав до XII ст. своє життя.⁷⁴⁾

Року 1929 вийшла праця проф. М. К. Любавського — «Образование основной государственной территории великорусской народности. Заселение и объединение центра»,⁷⁵⁾ в якій подано колонізаційний процес, що привів до створення великоруської народности. Він доводить, що залюднювали басейн горішньої Волги та Оки переселенці з новгородських земель, кривичьких, і вятичі. Проф. В. І. Пічета підтримав схему М. С. Грушевського щодо білоруської історії.⁷⁶⁾

Здавалося б, докази таких авторитетних вчених повинні були вплинути на дальший розвиток російської історіографії, але російська централізаційна великодержавна схема перемогла. В советській історіографії залишилася схема центрів, які заступили один одного, як три Рими заступали один одного. Тільки число центрів збільшилося: після Петербургу знову виступила Москва. Україні відводилося епізодичне місце.⁷⁷⁾

В советській історіографії концепція трьох національностей — великоруської, малоруської та білоруської — зазнає змін. Висувається нова ідея першенства великоросійського народу не лише серед трьох, а навіть серед усіх народів, що входять в ССРСР. Знову виринає ідея месіанізму. В творі А. М. Панкратової виникає знову стара теорія

⁷³⁾ В. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії, Мюнхен, 1952, 8.

Його ж. Основні проблеми історії України, стор. 4-5.

⁷⁴⁾ А. ПРЕСНЯКОВ. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV ст. Петр., 1918.

⁷⁵⁾ В. КРУПНИЦЬКИЙ. Теорія III-го Риму, стор. 9-10.

⁷⁶⁾ В. И. ПИЧЕТА. Очередные вопросы белорусской историографии. 1922.

⁷⁷⁾ В. КРУПНИЦЬКИЙ. Теорія III Риму, стор. 10.

трьох Русей, які змінюють одна одну.⁷⁸⁾ Цікаво, що О. Е. Пресняков примушений був зректися своїх поглядів на взаємини між Руссю та Москво-Суздальщиною. В «Курсі истории» Пресняков 1920 р. примушений був визнати «звичайну схему», проти якої виступав Грушевський.⁷⁹⁾

Таким чином, перемогла російська великодержавна схема. Створено централізаційну історію, центром якої залишається Суздаль-Москва-Петербург, а всі інші народи втрачали право на власну історію, випадала історія цих народів. Ідеї територіального характеру, обласного, чужонаціонального, не-московського, чи автономного не мали місця в історії Росії.⁸⁰⁾

⁷⁸⁾ А. М. ПАНКРАТОВА. История СССР. Учебник для восьмого класса средней школы. Москва, 1952.

⁷⁹⁾ І. МІРЧУК. Історично-ідеологічні основи теорії III Риму. Мюнхен, 1954, стор. 52.

⁸⁰⁾ В. КРУПНИЦЬКИЙ. Основні проблеми історії України, стор. 9.

КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ РОСІЇ НА ЕМІГРАЦІЇ

Першою концепцією історії Росії, створеною на еміграції була концепція євразійства. Творцями її були російські емігранти, що мешкали в Празі: на чолі їх стояли Г. В. Вернадський та П. Н. Савицький.

За концепцією євразійців, все слов'янське населення Східної Європи є єдиний руський народ, який буде єдиною державою. Г. В. Вернадський дає загальну історію населення Східної Європи⁸¹⁾ — слов'ян та їх сусідів і стежить за спільною історією країни. Відносно історії Росії він стоїть повністю на засадах старої історіографії: чи то Київ, чи Новгород, чи Суздаль, чи Москва — це «руські» міста. «Розгалуження руського народу на три галузі — «великоросів», «малоросів» (українців) і «білоросів» стосується до значно пізнішого часу. До XIII-го віку більшість різкого розгалуження не було», — заявив Г. В. Вернадський.⁸²⁾

Автор подає кілька концепцій історії, які доповняють одна одну. Так подає він наступну схему. Освідомлення народом свого «месторазвития» веде до встановлення органічного світосприймання. Історичне світосприймання руського народу (або його керівних верхів) далеко не завжди зв'язане з його освідомленням «месторазвития».

Не перебільшуючи впливу населення на північ в XII-XIII стол.,⁸³⁾ автор вважає, що в XIII-XV ст. північно-західні землі підпали під владу угрів (Угорська Русь), румунів (Молдавська Русь), поляків (Галич) і, головне, — литовців.⁸⁴⁾ Північно-східні князівства називає він «Руссю»,⁸⁵⁾ а Україну — «Південно-східною Руссю». Цікаво на світліше Г. Вернадський Хмельниччину: не Україна піднялася проти Польщі, а лише «козацьке військо, і після невдачі під Білою Церквою Хмельницький став шукати спільника і захисника»; так постали переговори з Москвою й прийняття царем Олексієм Хмельницького, який присягнув «не від Малої Росії (чи України), а від козацького війська».⁸⁶⁾

⁸¹⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Начертание русской истории. Ч. I, Прага, 1927.

⁸²⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 34, прим.

⁸³⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 67.

⁸⁴⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 70.

⁸⁵⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 77 і далі.

⁸⁶⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 167-169.

Найцікавіші є кінцеві висновки цієї книги Г. В. Вернадського. В XVIII-XIX ст. Російська держава досягла величезного поширення, «Русский народ почти в полном своем составе оказался в рамках единого государства». Об'єднання це здобуто ціною великих зусиль та напруження сил. Але, після того, як це було досягнуто, почалися спроби з середини російської народності й російської державної єдності до сепаратистських прагнень частини українських та білоруських діячів (в примітці додано: «Прагнення, які в деякій мірі були здійснені з німецькою допомогою за час останньої війни»). Державну самостійність України й Білоруси сепаратисти намагаються обґрунтувати культурною самобутністю українців й білорусів. Політичне розбиття російської народності намагаються вивести з культурного розколу руської народності. Культурний розкол цей є по суті політичною фікцією. З історичного погляду цілком ясно, що й українці, й білоруси є гилки єдиного руського народу. Далі каже він про відділення південно-західніх земель, які потрапили під вплив Литви, Польщі, Угорщини. Воз'єднання XVII ст. мало наслідком рух з «Малоросії» до Москви й зростання культурного впливу на Москву. «Народжені» в Малій Росії працювали у всіх галузях культури.⁸⁷⁾ В XIX віці це ще збільшилося. «Народжені» в Малій Росії не тільки не були відкинуті від культурного руху, а навіть один час очолювали його. Не можна вважати «великоруськими» — державність, культуру, мову, — все це є здобутки цілого «руського» народу.⁸⁸⁾

Таким чином, в концепції Г. В. Вернадського, яскравого представника євразійської течії, ми бачимо добре відомі концепції Карамзіна, Соловйова, Ключевського та інших про єдність руського народу.

Цікава ще одна риса. В концепції Г. В. Вернадського відбилася теорія III-го Риму; вона відбивалася не тільки в безоговорочнім визнанні вищості Москви, московського царя. Вона відбилася у врожімі ставленні до всього польського, католицького, латинського. Українські козаки для автора — «украинные» або «польские» козаки.⁸⁹⁾ «Московське населення було обурене шлюбом Самозванця з латинянкою».⁹⁰⁾

«Лжедмитрій намагався провести латинсько-уніятські погляди в зовнішній політиці, здійснити коаліцію християнських володарів проти турок та татар».⁹¹⁾

Автор повторює далі ту ж думку: в останній чверті XVII ст. була

⁸⁷⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 229.

⁸⁸⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 229-230.

⁸⁹⁾ Там же, стор. 154.

⁹⁰⁾ Там же, стор. 154.

⁹¹⁾ Там же, стор. 154, прим.

«сприйнята польсько-уніятська ідея союзу «християнських» (латинських і по-уніятському настроєних) володарів проти мусульманської Туреччини, яку без успіху папські агенти намагалися нав'язати московським князям XVI-го ст., і яку перший хотів провести Лжедимитрій під час розрухи. Москва пішла у хвості латинсько-уніятської коаліції».⁹²⁾

Показовим є твердження Г. Вернадського, що в Москві ширилася за царівни Софії «хлібопоклінна ересь», завдяки Сильвестрові Медведєву та його другові Ф. Шакловитому: в цьому факті бачить він «польський вплив». В примітці додає Г. Вернадський, що «за латинським» вченням «пресуществление» Дарів відбувається під час виголошення священником слів: «Прийміте, ядіте», а за православним — коли священник прикликає на хліб і вино Духа Святого. Цю ересь засудив Собор 1690 р.⁹³⁾ Тут автор виявив незнайомство з історією Церкви як Москви, так і України. Вся Україна стояла по боці «хлібопоклонної» ересі, вищі ієрархи її, митрополит Гедеон Четвертинський, Лавра, арх. Лазар Баранович та інші відстоювали її. Митрополит Ростовський Св. Димитрій Туптало був під загрозою засудження. Лише бажання врятувати Церкву від розколу примусило українське духовенство відступити від цього старовинного, не латинського, а християнського тлумачення Євхаристії.⁹⁴⁾

Повна ігнорация українського населення яскраво виявлена в характеристиці події I-го розбору Польщі: Австрія одержала землі з польським і руським населенням (Галичину), а Росія — з «сугоруським» (Полоцьк, Вітебськ, Могилів); при II-ім розборі Росія одержала західно-руські землі (Менськ, частину Волині, Поділля); під час III-го розбору — західно-Волинь (себто руське населення).⁹⁵⁾

Така, в загальних рисах, концепція Г. Вернадського, в якій знайшли своє відображення старі концепції Карамзина й інших російських істориків про неподільність «руського» народу з теоріями III-го Риму, в його антилатинській версії (не можна забувати, що іноді теорія III-го Риму набувала форм, сприятливих до католицизму, як то було за Павла, Олександра I-го, в теоріях Володимира Соловйова.⁹⁶⁾

Подібні концепції Г. В. Вернадського тим більше несподівані,

⁹²⁾ Там же, стор. 181.

⁹³⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 183.

⁹⁴⁾ И. ШЛЯПКИН. Дмитрий Ростовский и его время. 1891, стор. 110.

О. ЛОТОЦЬКИЙ. Автокефалія, т. II, стор. 395-398.

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Особливості Української Православної Церкви. «Український Збірник», ч. 14. Мюнхен, 1958, стор. 66.

⁹⁵⁾ Г. В. ВЕРНАДСКИЙ. Там же, стор. 206-207.

⁹⁶⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Теорія III-го Риму, стор. 18-21, 34.

що автор знає праці О. Е. Преснякова, які разом із «Звичайною схемою руської історії» М. С. Грушевського поклали край уявленням про «єдиний» руський народ.

В 1948 році в Парижі вийшла книга П. Ковалевського: Підручник російської історії,⁹⁷⁾ написаний французькою мовою на підставі вивчення джерел і численної літератури. В 1949 році вийшла його ж книжка російською мовою: «Исторический путь России».⁹⁸⁾ Обидві праці — дуже цікаві, але обидві вони не визнають цілковито існування окремих трьох народів, ні їхньої окремої історії. Так, в Європі, в могутніших осередках російської еміграції, видатні історики в своїх концепціях повертаються до старих поглядів.

Ці старі концепції завезено й до Нового Світу. Для прикладу наведу цитату зі статті Н. Ульянова в «Новім Журналі», що видається під редакцією Карповича. П. Ульянов пише:

«Московські політики були байдужі до питань широкого світу. Вони прагнули не Царгороду, не Балканських земель, а Вітебська, Смоленська, Києва, Полоцька. «Великий князь хоче вотчини свої», землі руські, — казали бояри московські Шомбергові в 1519 році.

«Тут, — пише Ульянов, — «відгадка московського „імперіялізму“». Якби московський князь бажав турецьких земель, він дістав би пошану й благословення папи, але тому, що він хотів не чужих земель, а своїх, руських (підкреслення моє — Н.П.-В.), він уславився, як імперіяліст за кілька століть до появи слова „імперіялізм“».

Причина полягала в тім, що добра половина «руських» земель знаходилася в чужих руках.⁹⁹⁾

Н. Ульянов трактує, що прийняття Іваном III-м титулу «Государь всея Руси» року 1493 послужило поштовхом до того, щоб його почали вважати «агресором». Жадної сутички, жадної суперечки з приводу руських земель не проходило без того, щоб поляки так або інакше не втягували б до цих сварок папу, цісаря, європейських володарів. Безперервно сипалися скарги та жажливі оповідання про загарбництво московитів. А це йшов тільки процес творення національної держави, — заявляє п. Ульянов.¹⁰⁰⁾

В цій статті емігрантського публіциста багато цікавого. Вміщена на сторінках широко популярного серед російської прогресивної емі-

⁹⁷⁾ Manuel d'histoire Russe. Paris, 1948.

⁹⁸⁾ Исторический путь России. Синтез русской истории по новейшим данным науки. Пятое издание, Париж, 1949.

⁹⁹⁾ Н. УЛЬЯНОВ. Комплекс Филофея. «Новый Журнал», Нью-Йорк, 1956,

¹⁰⁰⁾ Н. УЛЬЯНОВ. Там же, стор. 267.
кн. 45, стор. 266.

грантської інтелігенції видання, стаття ця не викликала жадного зауваження, спростовання, критики. Так і повинно бути: вона відбиває ідеологію російської еміграції, вихованої на творах Ключевського. Був і є «єдиний руський народ», частина якого тимчасово перебуває в чужих руках. Великі князі та царі московські об'єднували «свої землі», «свою вотчину», до якої належав весь руський народ. А об'єднуючи різні народи, вони — будували «національну державу».

Так публіцисти ХХ-го ст. у вільній країні Вашингтона повторюють «зади» — старі концепції ченця Філотея, митрополита Макарія та інших ідеологів XVI-XVII ст.ст.

КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Постання Української Гетьманської Держави Богдана Хмельницького мало великий вплив на розвиток української історіографії.

Вперше була намічена концепція історії України в другій половині XVII ст. в «Кройниці» Теодосія Сафановича, в 1672 р., де проведено було ідею соборности українських земель з прагненням дати нарис національної української історії.¹⁰¹⁾ Майже одночасно — в 1674 році було видано «Синопис или краткое собрание» Інокентія Гізеля, який перший дав історію Київського князівства, як політичного осередку Східньої Європи. Синопис був власне компіляцією з різних польських хронік — Стрийковського, Кромера, Більського, Длугоша.¹⁰²⁾

Окреме місце належить т. зв. «козацьким літописам» кінця XVII та початку XVIII ст. Вони всі мали спільне: центральне місце приділяли вони добі Хмельниччини. Авторами їх були переважно світські люди, що брали участь в подіях Хмельниччини, або були свідками їх. Найважливішими козацькими літописами є: 1) «О початку и причинах войны Хмельницкого», більш відома під назвою «Самовидця», яку приписують Романові Ракушу; твір охоплює часи від 1648 до 1702 р. Головним чином увага зосереджена на добі «Руїни». 2) В «Действіи презельной и от начала поляков крвавой небывалой брани Богдана Хмельницкого» Григорій Грабянка в 1710 році подав значну історичну працю. Він використав багато хронік польських, а крім того — офіційних актів, записів свідків подій, українських літописів. Грабянка починає історію України з давніх часів, але головну увагу приділяє добі Хмельниччини.¹⁰³⁾ 3) С. Величко в 1720 р. закінчив свою головну працю: «Сказаніе о войне козацкой з поляками чрез Зеновія Богдана Хмельницкого». Виклад подій по-

¹⁰¹⁾ Д. ДОРОШЕНКО і О. ОГЛОВЛИН. Історіографія. Енциклопедія Українознавства, т. I, стор. 399.

¹⁰²⁾ Там же, стор. 399.

¹⁰³⁾ Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, стор. 422.

чинав він від 1620 р. й доводив до 1700-го р.; широко використовує польські, німецькі і українські джерела. С. Величко цитував документи. Праця його була «першим систематичним викладом історії козацької держави», як характеризував її проф. І. Борщак.¹⁰⁴

Всі ці праці, що займали середнє місце поміж літописами та історичними викладами, підготовлювали ґрунт для справжніх історичних дослідів. Головне, що дали ці козацькі літописи для майбутніх істориків, — це тверда концепція: український народ є окремих народ, який має свою власну історію, не маючи нічого спільного з історією Московського царства. Під цим кутом зору розгорталася історична праця XVIII ст.

На Лівобережжі, поруч з різними літописами, хроніками та компіляціями з польських авторів, з'являються досліди історії, які, генетично зв'язували козацько-гетьманську добу із княжою. В 1730-их роках було складено «Краткое описаніє Малороссіи», яке зв'язало в одне ціле історію княжої доби та гетьманщини. Видана року 1777 Вас. Рубаном «Краткая летопись Малыя Россіи», від 1506 року до 1776 року (з доповненнями, зробленими Ол. Безбородьком) мала велику популярність. Ці твори не були винятком: крім них з'явилися: Петра Симановського в 1765 р. «Краткое описаніе о козацком малороссійском народе и о военных его делах»; О. Рігельмана — «Летописное повествованіе о Малой Россіи и ея народе и казаках вообще», — рр. 1785-1786; М. Антоновського — «Исторія о Малой Россіи» — р. 1799 та інші.¹⁰⁵) Таким чином, історики XVIII ст. вже поставили справу української історіографії так, що тільки засліплені політичними передвзятими ідеями не могли уявити собі історичний процес українського народу, як і саме існування окремого українського народу. Характерним є поява низки творів чужинців, які пілком яскраво розуміли різницю між російським та українським народом і історією обох народів. Такими були праці Леклерка, Жана-Бенуа Шерера, Йоганна Християна Енгеля та інших.

Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. була написана «Історія Русов».¹⁰⁶) Поява цієї книги, яку проф. Оглоблин називає «вічною книгою України», до цього часу не досліджена: не доведено, хто був її автором (авторство її було затаєне), ні року появи її, ні місця, де саме написано її. Ця книга з початку до кінця (доведено її до 1769 року) просякнута почуттям глибокого патріотизму й національної

¹⁰⁴) Енциклопедія Українознавства, Словникова частина, т. I, стор. 226.

¹⁰⁵) A survey of Ukrainian historiography by Dmytro Doroshenko. „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S. — Vol. V-VI, 1957, стор. 93-98.

¹⁰⁶) Історія Русов или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конисского, Архiepископа Белорусского. Москва, 1846.

свідомости. «Історія Русів» чітко подає історію України, зазначає межі поселень українців:

«слов'янська земля від Чорного моря до Двини, до р. Стиру, Случі, Березини та Дінця й Сіви — дістала назву «Русь», а народ, що на ній мешкає, названо русами». (Стор. 9).

В дальшому викладі користається автор назвою «Мала Росія», а не Україна, але відмежовує історію Малої Росії від історії Московщини (стор. 2, 4). Велике значення має твердження «Історії Русів» про високу культуру Київської Русі, навіть доби доварязької. Вона пише про «Академію» в Києві за Ярослава, школи, бібліотеки і т. д. Звичайно, тут можна знаходити перебільшення, але слова ці треба розуміти умовно — не як вказівку на існування певних установ, а як констатацію існування людей високої культури. Так, між іншим, через 100 років М. С. Грушевський згадував «Академію» часів Ярослава. Твердження «Історії Русів» про високу культуру Київської Русі має велике значення ще й тому, що висловлено було його за часів панування норманської теорії, прихильники якої відмовляли Київській Русі в існуванні власної культури, яку нібито принесли варяги.

Взагалі «Історія Русів» підкреслює вищість української культури, порівнюючи з культурою московською (стор. 182, 276).¹⁰⁷⁾

Дуже цікаве трактування «Історією Русів» Литовсько-Польської доби: вона підкреслює добровільність сполуки України з Литвою та Польщею на підставі договору «рівних з рівними та вільних з вільними» (стор. 12-15). В цій сполуці український народ зберіг свою автономність, виборність всіх, хто правив народом. Так в часи, коли царі нищили останні ознаки автономізму, автор «Історії Русів» спокійно й епічно розповідав про національні права людини, виборність правління та національну гідність, яку шанувала чужа влада.¹⁰⁸⁾ Автор «Історії» часто ухиляється від правди: так, оповідаючи про Підкову, він заміняє обурливу картину страти Підкови з королівського наказу оповіданням про передачу королем — конституційним монархом — суду над ним генеральній старшині; на підставі вироку цього суду був він доживотно заточений до монастиря Канівського (стор. 46).

Червоною ниткою проходить через все оповідання «Історії Русів» конституційна вірність польських королів, які не порушують автономних прав «Малої Росії», виборности всіх її правителів. Таким конституційним правителем був і гетьман Богдан Хмельницький. «Історія Русів» оповідає, як рішуче відмовився він дідичности в його

¹⁰⁷⁾ «Історія Русів». Редакція і вступна стаття О. Оглоблина. Переклад В. Давиденка. Видавництво «Вісника ООЧСУ», Нью-Йорк, 1956.

¹⁰⁸⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. До ідеології «Історії Русів». «Вісник ООЧСУ», Нью-Йорк, 1957, ч. I, стор. 14.

роді, — яку пропонували послі, — «як противної правам і обичаям народним» (стор. 133). Такої ж думки трималися послі від України, скликані гетьманом на нараду до Чигирина.¹⁰⁹) Послідовно «Історія Русів» малює Богдана, як переконаного республіканця та конституціоналіста (стор. 190-191). Можливо, в цьому оповіданні відбилися ідеї Великої Американської Революції р. 1776-го та «Прав людини та громадянина» 1789 р.¹¹⁰)

Дуже цікаве трактування «Історією Русів» договору 1654 року. Потребуючи міцного союзника для боротьби з Польщею, Хмельницький всупереч протестам молодших членів старшини, прийняв «протекцію» єдиновірної Москви. За своєю методою, автор «Історії Русів» вкладає власні думки в уста, так би мовити, опозиції, в даному разі противників союзу з Москвою, які доводили перевагу союзу з Туреччиною: там люди в пошані, там додержують присяги: «а християнські... присяги бувають лише маскою, під якою криються лукавство, зрадництво і всякого роду неправди, і важливіші їхні дії, звані політикою і міністерією, суть один хитрий обман»... (стор 161).¹¹¹) Дійсність виправдала прогнозу молодших: з одного боку — моральна перевага українців, які виявляли прагнення об'єднання з «єдиновірним народом», довір'я до обіцянок царя, з другого — жадоба до властолюбства, несталість правління, невігластво і грубіянство»... (стор. 182-184). Зрозуміло, висловити такі думки міг автор, лише приписавши їх персонам і засуджуючи їх «про людське око». Яку б дату написання «Історії Русів» не приймали ми — чи то кінець XVIII ст., чи то першу чверть XIX-го, — до української державности, навіть автономії, було однаково вороже ставлення російського уряду, й висловлювати такі думки наважувався анонімний автор тільки захочучись то за татарського хана, то за когось іншого.¹¹²)

Трагічно малює автор наслідки Переяславського договору, коли справдилися побоювання «молодших» щодо розподілу України між Польщею та Москвою та зневажливого ставлення москалів до України та її прав.

«Народ... пролив незмірну силу крові своєї, утратив... предків..., ведучи довголітні війни з поляками за вільність свою і свободу. Але яку він має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру. Річні труди їх, все набуте потом їхнім забирають у них воеводи та пристава: суд же і розправа в їх руках. І що ж зостанеться нещасному народові? Тільки злидні, туга і стогін!» (стор. 224-225).¹¹³)

¹⁰⁹) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. «Вісник ООЧСУ», 1957, ч. I, стор. 14

¹¹⁰) О. ОГЛОВЛИН. «Вісник ООЧСУ», 1955, ч. 7, стор. 14

Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. «Вісник ООЧСУ», 1957, ч. I, стор. 15.

¹¹¹) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. «Вісник ООЧСУ», 1957, ч. I, стор. 16.

¹¹²) Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. «Вісник ООЧСУ», 1957, ч. I, стор. 16.

¹¹³) Там же, стор. 17.

В тяжких для історичної оцінки подіях доби Мазепи, його власної характеристики, співвідношеннях Мазепи з Петром — автор «Історії Русів» виявив більше розуміння доби, ніж цілий ряд пізніших істориків: самого Мазепу вважав автор за виключну особистість, за видатного хоробрістю, військовою вмілістю, за мудрого українського патріота та глибоко побожного (стор. 247, 248, 269-275). На свою відповідальність веде Мазепа переговори з королями Польщі та Швеції й забезпечує нейтралітет для України на час війни. В уста Мазепи вкладає автор промову до старшини перед переходом до Карла XII-го; ця промова — надхненний протест проти чужоземної тиранії; просякнута почуттям гідності українського народу, вона є «блискучий твір української державницької думки кінця XVIII-го ст.» Так «Історія Русів» дає цілком новий образ Мазепи, — новий не лише для кінця XVIII-го ст., а навіть для кінця XIX-го: це — протилежність Хмельницькому, який кожен крок полагав зважувати із соймом. Мазепа робить все на власну відповідальність, а коли «люта доля все зруйнувала», нищить всі папери, всі імена спільників, щоб не поділяти з ними покути. В цілому, «Історія Русів» подає маєстатичний образ українського патріота й блискучого політичного діяча.¹¹⁴⁾

Поволі зникали звичні форми українського життя. Скасовано полки, гетьманство, державні установи. «Історія Русів» стежить за цими подіями, від часу до часу вкладаючи в уста дієвих осіб гіркі сентенції. «Поводження і розмови (московських урядників) дихають самим лише презирством та знуцанням над тутешнім народом... ледве визнають народ цей за створіння Боже» (стор. 208), — нібито казав Юрій Хмельницький. Подаючи опис жорстокого нищення Батурина Петром в 1708 р., автор «Історії Русів» пише:

«Коли за словами самого Спасителя, в Євангелії списаними... „всяка кров, проливана на землі, доправиться з роду сього, то яке доправлення належить за кров народу руського, пролиту від крові гетьмана Наливайка до сьогодні, і пролиту великими потоками за те єдино, що прагнув він волі, або ліпшого життя у власній землі і мав про те задуми, всьому людству властиві?“» (стор. 286-287).

Ми зупинилися докладно на концепції «Історії Русів» — цієї книги, сильнішої й страшнішої від якої не має українська література: в ній зібрано колосальний матеріал обвинувачення проти тиранії, в ній змінюють одна одну картини зневаги, жорстокости, цинічного нехтування правами, договорами, правом людини та громадянина. В цьому полягала сила «Історії Русів», яка зробила її дорогоцінним скарбом українського народу. В ній відбилася прагнення українського народу волі, незалежності, пошани до конституційного устрою. Дуже

¹¹⁴⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Там же, стор. 19.

знаменне те, що з'явилася вона в Україні тоді, коли були вже надруковані в Росії згадані вище твори Манкієва, Татищева, коли, можливо, вже друкувалася «Історія государства Россійскаго» Карамзина, — твори, просякнуті монархічним настроєм, з одного боку, та переконанням в єдинстві «великоруського, малоросійського та білоруського народу» — з другого.

Друга причина, яка спонукала зупинитися докладно на «Історії Русів», полягає в тому, що вона мала великий вплив на українську історіографію XIX-го ст.: «Історія Русів», за висловом Д. І. Дорошенка, була «одним з факторів національного відродження України», і під впливом її були й Д. М. Бантиш-Каменський («Історія Малої Росії», видання друге, 1822 р.), і ще більше М. Маркевич («Історія Малоросії», 1842-1843).

Велике значення мали праці М. І. Костомарова, який рішуче виступав проти трактування українців та великоросів як єдиного народу. В своїх працях, що друкувалися в «Основах» в 1861-1862 роках, М. Костомаров дає історіософію історії. Це — «Мысли о федеративном начале древней Руси», «Черты народной южно-русской истории», і, головне, — «Две русскія народности». В останній Костомаров намічає основні риси, властиві «малоросіянам» та «великоросіянам» в галузях психологічній і політичній; тоді як українці прагнуть федералізму, великоросіяни — монархії.

Костомаров залишив багато творів. В «Русской історії в жизнеописаніях ея важнѣйшихъ дѣятелей», в монографіях, присвячених Руїні та її головним діячам, Костомаров проводив червоною ниткою глибоку істотну різницю між історією України та історією Володимирсько-Суздальської й Московської Русі. В «Книзі бытія руського народу» Костомаров, накреслюючи ідею великої федерації слов'ян Східньої Європи, осередком її вважав Київ і права на першенство в ній України: «камінь, його же небрегоша зіждучії, той бе во главу вугла». Не Суздаль, не Москва, а Київ, є духово столицею східнього слов'янства і він має бути політичним осередком майбутньої федерації слов'янських народів.

Так, підкреслюючи окремішність, самостійність українського народу, М. Костомаров доводить, що він у своїй історії переживав тяжкі обставини, перебуваючи між двома міцними ворогами — Москвою та Польщею.

Найбільший вплив на українську історіографію мав В. Б. Антонович, що протягом понад 40 років посідав катедру історії Росії в Київському університеті й був основоположником Київської школи істориків України. З його школи вийшли: Д. І. Багалій, П. В. Голубовський, В. Г. Ляскоронський, І. А. Линниченко, М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, М. В. Довнар-Запольський, В. Є. Данилевич та інші. Більша частина їх була на катедрах в університетах України. Таким

чином концепції В. Б. Антоновича ширилися по всіх університетах України та виходили за її межі. Учні продовжували справу своїх вчителів. Так, у Києві — учні Довнар-Запольського: Д. І. Дорошенко, Ю. (Г.) А. Максимович, В. М. Базилевич, Є. Д. Сташевський, П. П. Смирнов, Н. Д. Полонська-Василенко, Н. Ю. Мірза-Авакіянц, О. П. Оглоблин; в Харкові — учні Д. І. Багалія: Д. П. Міллер, В. О. Барвінський, М. Плохинський, О. Д. Татарінова-Багалій, М. В. Горбань; в Одесі — учні І. А. Линниченка: М. Є. Слабченко, Є. О. Загоровський; у Львові та Києві — учні М. С. Грушевського: С. Томашівський, І. Вітанович, В. Герасимчук, І. П. Крип'якевич, І. Джиджора, К. М. Грушевська, С. В. Шамрай, М. Ф. Карачківський та інші.

В. Б. Антонович унікав загальних синтез, вага його праць полягає в ґрунтовній аналізі подій, вивченні історії України під різними кутами зору. В. Б. Антонович поставив завданням ґрунтовне вивчення історії окремих земель України, своїм учням давав завдання вивчати певні землі. Так з'явилися клясичні монографії, присвячені Слобідській Україні, Київській землі, Переяславській, Деревлянській, Сіверській, Волині й інші. Студії над історією, економікою, культурою земель дали В. Б. Антоновичу підстави виступити з рішучим запереченням теорії М. Погодіна про запустіння Київської землі після татарської навали та переселення людности на північ, до Володимиро-Суздальської землі. В. Б. Антонович доводить, що такого запустіння не було, не було й впливу людности. Не можна казати й про переселення осередків «руського» народу на північ. Один народ творив українську культуру, інший — великоросійську.

Найбільше уваги приділяв В. Б. Антонович історії Козаччини. Йому належить цілий комплекс праць з історії Козаччини: «Исследования о происхождении козачества» на основі актів 1500-1648 років; «Последние времена козачества на правой стороне Днепра»; «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России»; «Исследования о гайдамачестве» та інші. В. Б. Антонович вважав, що в XV-XVI ст. громадський устрій козацтва був продовженням устрою Княжої доби, тільки козацькі ради змінили давні віча, але суть їх — народовправство — залишилася. В українському козацтві жили ті ідеали демократизму, визнання політичних прав кожної людини, які властиві княжій добі. На цих поглядах відбилися впливи Костомарова та «Історії Русів». В «Бесідах про часи козацькі в Україні», вже наприкінці своєї наукової діяльності, В. Б. Антонович дав — єдину в його працях — синтезу його довголітніх студій над козацькою проблемою. Особливу увагу звертає він на роллю Запоріжжя: там всі були вільні, рівноправні, всі уряди були виборні, всі справи вирішувались на вічах — козацьких радах.

Дальші дослідження козацтва показали деякі помилки В. Б. Антоновича, але заслуга його величезна: він зв'язав генетично козацтво

з княжою добою, і як представник народницького напрямку в українській історіографії, показав значення народних мас у формуванні козацтва. Історичні праці В. Б. Антоновича зв'язали праці його попередників М. Костомарова, М. О. Максимовича з наступними дослідженнями й уможливили появу великих синтезів М. С. Грушевського — його «Історії України-Руси».¹¹⁵⁾

Концепція В. Б. Антоновича надзвичайно цінна не лише тим, що він створив «Київську школу» істориків України, яка майже 100 років панувала в Україні, й епігони якої і тепер ведуть історичну працю по всіх місцях скупчення українців. Вона цікава ще й тим, що, висувачи принципи народоправства, свободолюбства, глибокого демократизму українського народу — рис, протилежних тим, які характеризували за тих же часів російський народ, — свідчила про те, що обидва народи були різні, бо мали інші психічні, соціальні, політичні чинники, які творять історичний процес.¹¹⁶⁾

Найбільше значення в історіографії України мала концепція М. С. Грушевського, висловлена ним в різних його творах, головним чином, в його капітальній «Історії України-Руси» та «Звичайній схемі». З'явиться ця концепція могла тільки завдяки дослідженням попередників М. С. Грушевського, синтезом яких вона є.

«Історія України-Руси» — це X-томовою енциклопедія історії України з доісторичних часів її території до 1658 року. В ній М. Грушевський подає розгорнуту історію України, соціальну, політичну, культурну, історію української Церкви. Він зупиняється на моментах і явищах, які свідчать, що українці є дійсно окремий народ, з властивими йому етнічними та культурними якостями. Він уважно стежить за взаємовідносинами українського народу з сусідами й підкреслює зв'язки його з Західною Європою. «Історія України-Руси», як показує сама назва, стверджує, що правдива «Русь» — це є Україна.¹¹⁷⁾

Капітальна праця М. С. Грушевського виходила повільно, і останній том — X-й вийшов уже після смерті автора. Але весь час поширювалися його стислі огляди історії України: «Ілюстрована історія України», яка мала коло 20 видань, «Очерк історії українського народу» — російською мовою, «Про старі часи на Україні», низка нарисів історії України французькою, німецькою, англійською, чеською мовами. До цього треба додати кілька сот статей, що висвітлювали окремі питання історії України.

По всіх творах М. С. Грушевського проходить його схема історії України, що розбиває «звичайну схему» російських істориків, в основі яких лежить тенденція про єдність «руського» народу, про те, що

¹¹⁵⁾ D. Doroshenko. Там же, стор. 176-192.

¹¹⁶⁾ Л. ВІНАР. Володимир Антонович про генезу й ріст Козаччини. «Новий Шлях», Вінніпег, 1959, — 3, 6 та 10 квітня.

¹¹⁷⁾ D. Doroshenko. Там же, стор. 248-249.

історія Київської Русі була лише «періодом» загально-російської історії, — тенденція, яку прийняли історики російського права. Навпаки, М. С. Грушевський доводить, що Київсько-Руська держава з її пишною культурою, правом, була витвором українського народу, а Володимирсько-Московська — великоруського.

Природно, Київський період перейшов у Галицько-Волинський, а потім — у Литовсько-Польський в XIV-XVI ст. В той же час виросла Володимирсько-Московська держава на власних коріннях. Правда, на північ перенесено було урядом із Київської Русі форми суспільно-політичного устрою, права, культури, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна казати про спільність історичного процесу й включати Київську державу в історію великоруської народності. В наслідок цього, великоруська народність залишилася без дослідження початків її історії, а пізніші часи — без дослідження рецепції, модифікації запозичених в українського народу форм. «Фікція» київського періоду великоруського народу не дає змоги відповідно представити повністю його історію.

Для України трагізм «звичайної схеми» полягає в тому, що історію її починають з XIV-го ст., а те, що було до того, вважається за «общерусскую історію». В наслідок цього, українська народність виходить на арену історії, як щось нове, в XIV-XV ст., наче до того часу вона не мала свого історичного життя. Ще гірше з білорусами: вони опиняються цілком поза історією держави Київської, Володимирсько-Московської і навіть Литовської.

Схему М. С. Грушевського прийняли всі історики України, старші й молодші, народники та державники. Під її впливом опинилися такі видатні історики Росії, як О. Є. Пресняков та М. К. Любавський, а навіть, і дехто з партійних комуністів.¹¹⁸⁾

Грушевський належав до народницької школи, представниками якої були М. Костомаров та В. Антонович. Але в своїх працях він піднісся вище за звичайне «народничество»: його твори, зокрема «Історія України-Русі», дають величезний матеріал для історика-державника. Він дає історичну державницьку традицію, яка в'яже в одну тяглість часи Київської держави, через Галицько-Волинську, Козацько-Гетьманську до поновлення української держави в XX-му ст. В цьому сила концепції М. С. Грушевського, як історика й українського патріота, який у всі тяжкі години, що їх переживав український народ, у всіх конфліктах, до яких тільки не потрапляв він, — не зневірився у життєвій могутності свого народу й не втрачав надії на його державний хист.

Постання Української Держави в 1917 році в формі новотвору

¹¹⁸⁾ Б. Д. КРУПНИЦЬКИЙ. Передмова до «Історії України-Русі», вид. «Книгоспілки», Нью-Йорк, т. I, стор. I, ХХІІІ.

ЙОГО Ж: Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957, стор. 12-18.

Української Республіки, а далі — традиційної Гетьманщини, поживило державницьку думку в Україні. В добу найтяжчої боротьби за цю державу з'являються твори двох дослідників: професора Краківського університету Ст. Томашівського та історика й політика — В. Липинського.¹¹⁹⁾

С. Томашівський, учень М. Грушевського, в 1919 році надрукував у Львові курс: «Історія України. Старинні і середні віки».¹²⁰⁾ В стислій формі, в майстернім оформленні дав автор картину історії Княжої та Литовсько-Польської доби до початку XVI-го ст. Він не заглиблюювся в побут народних мас, культуру, соціальні та економічні стосунки. Його цікавили питання політичні, питання характеру влади, взаємин між носіями цієї влади та народом. В цілому дав він нову концепцію: поглиблюючи погляди М. Грушевського, С. Томашівський веде тверду лінію переємства князівської влади, переємства політичних центрів.

С. Томашівський накреслює трикутник, в центрі якого була Україна, і з силами якого вона примушена була вести боротьбу. Він подає три тези:

1. Положення між культурно-лісовою і степово-луговою смугою. До XIV-го ст. Україна вела боротьбу зі степом, спочатку — оборонно, опісля — наступно. У XVIII ст. закінчилася вона перемогою над степом, але історична трагедія України в тому, що перемога прийшла лише після упадку державної самостійності України.

2. Політично-культурні суперечності Заходу й Сходу в боротьбі між народностями польською та українською. Боротьба ця виповняє цілі доби української історії, особливо після упадку державного життя. Синтеза в цім змаганні супротивних течій виявилася у витворенні окремого національно-культурного й політичного характеру українців, який сполучає в собі поодинокі прикмети обох основних типів в одну органічну цілість.

3. Політично-господарський контраст Півночі й Полудня, скріплений окремішністю расовою й культурною. Ця суперечність слідна від найдавніших часів, однак до національної свідомості прийшла вона пізно, тільки в XIX ст., після переходу більшості українських земель під панування Московщини. «Політичне об'єднання вело за собою й національно-культурне, натомість боротьба з цим останнім пособляла остаточному відокремленню від Московщини й зруйнуванню т. зв. загально-руського національного типу». Степ, Польща, Московщина — це трикутник історично-політичного розвитку України.¹²¹⁾

¹¹⁹⁾ Н. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО. Перша державницька граця з давньої історії України. До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра С. Томашівського. «Державницька Думка», 1951, ч. 4, стор. 4.

¹²⁰⁾ Перевидано в Мюнхені, 1948.

¹²¹⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Історія України... Мюнхен, 1948, стор. 10-12.

Після загальної історіософії С. Томашівський так подає історичний процес українського народу. Княжу добу називає він «Варяго-руська доба». Лише з перенесенням політичного осередку з Києва до Волині покладено початок української держави. «Хто ж був до цього більше покликаний, як не внук Юрієвого суперника Роман Мстиславич?», — питає він.¹²²⁾

Зупиняється він на експансіях — литовській, угорській, польській, московській та турецькій; так Московщині відводить він місце в ряді інших народів, чужих українському народові, інших чужих держав, що руйнували Українську Державу.¹²³⁾

Цікаві останні рядки, присвячені Томашівським Західньо-Українській Державі:

«Тільки сьогодні можемо ми оцінити по заслугі історичну вагу першої Української Держави і всю шкоду від її упадку. Була це перша чисто українська політична організація, яка у хвилі найбільшої могутності обіймала 9/10, а під кінець існування 3/4 залюднених просторів України. Вона охороняла Україну від передчасного поневолення й асиміляції з боку Польщі, розриваючи династичні і церковні зв'язки з Московщиною... відкриваючи західноєвропейській культурі вступ на наші землі. Вона вплинула на переображення односторонньої і виключної культури візантійської та на охорону європейського духа від такого проникнення монгольськими впливами, як це сталося в Московщині... Одним словом, без української державності XIII-XIV вв. годі уявити собі сучасну нам національно-політичну і культурну, в часті й яzikову самостійність України серед слов'ян».¹²⁴⁾

Томашівський високо ставив український народ і уявляв собі організацію держави «через націю».

Майже одночасно з працями С. Томашівського виступив зі своїми «Листами до братів-хліборобів» Вячеслав Липинський. Походив В. Липинський зі старого польського роду, але він рано переймається українськими інтересами, хоч зберігає свою польську ідеологію. Вже в перших своїх статтях, з 1909 року, він присвячує свою увагу питанням, зв'язаним із польською шляхтою в Україні. Його капітальні праці — «Z dziejów Ukrainy» та «Україна на переломі» вносять багато важливого в історію Хмельниччини, висвітлюють державницькі моменти в Хмельниччині, але ці моменти зв'язує він з ролю польської, чи колонізованої української шляхти.

Під впливом Гегеля творить В. Липинський концепцію не існуючої ніде «клясократичної» держави. Це — складна система, в якій все

¹²²⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 78.

¹²³⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 104-134.

¹²⁴⁾ С. ТОМАШІВСЬКИЙ. Там же, стор. 104.

населення об'єднується за професійним принципом у групи, які виділяють від себе своїх видатних людей, щоб вони захищали не інтереси цілого народу, тільки інтереси своїх професійних груп.

Липинський в «Листах» дає свою схему, за його думкою, оперту на історичних традиціях, але по суті цілком незалежну від цих традицій. Це — спадковий гетьманат, якого ніколи не було в минулому. «Ідея Українського Гетьманства — це ідея нового монархізму і нового аристократизму, . . . в образі Гетьманства — нова монархія».

«Гетьманство, — пояснює він далі, — це Трудова Національна Монархія, це персоніфіковане в особі Гетьмана єдиновладство ідеї нації над цілим працюючим, продукуючим трудовим народом і всіма його клясами».¹²⁵⁾

Пропагуючи нову для України владу дідичного гетьмана, В. Липинський намічає нову соціальну структуру України: кляси, які мають «витворити в своїх клясових організаціях нову аристократію на підставі власної клясової традиції та власної клясової селекції. Найкращі між хліборобами, найкращі між військовиками, найкращі між робітниками, найкращі між інтелігентами, найкращі між промисловцями і т. д., — ось нова українська аристократія». Найбільшу роль мають відіграти «нащадки старої шляхецько-козацької аристократії — дворянський і козацький стан хліборобської кляси».¹²⁶⁾

У «Вступному слові для читачів» у «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський розкриває суть своїх «Листів», а разом із тим дає чітку концепцію, як розуміє він історію України і де бачить порятунок України в майбутньому. Це «Вступне слово» чомусь мало цитують, мало вивчають, і для широкої маси, навіть послідовників В. Липинського, воно залишається невідомим. Тому ми зупинимось докладніше на ньому.

Насамперед тут подає В. Липинський своє гасло, протилежне виголошеному С. Томашівським: «до української нації через українську державу — через об'єднуючі всіх мешканців України державні політичні гасла».¹²⁷⁾ Нації української, народу українського, як такого, з його історією, традиціями, звичаями, нарешті з етнічними властивостями, В. Липинський не визнає. В іншому місці каже він точніше:

«нація для нас — це всі мешканці даної землі і всі громадяни даної Держави, а не «пролетаріят», не мова, не віра, племя» . . . «кожний, хто українство опирає на народних масах . . . утопить себе й українство».¹²⁸⁾

За таким розумінням «народу» потрібні штучні об'єднання, виключаючи національні, які повинні дати якесь оформлення цій аморфній

¹²⁵⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ «Листи до братів-хліборобів». Відень, 1926, стор. 103.

¹²⁶⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. 104.

¹²⁷⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. «Листи до братів-хліборобів». «Вступне слово», стор. XV.

¹²⁸⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XIII, XV, XVI.

масі українського народу», — з'являється професійна клясова організація.

За Липинським — «Народ ніколи сам не править».¹²⁹⁾ Правити ним повинні «пани», нащадки старих аристократів. Вони «були, єсть і будуть. Краще, щоб народом правили пани добрі, ніж злі»,¹³⁰⁾ але ж можуть бути і злі. Без панів «Держави Української здобути неможливо».¹³¹⁾ Тільки об'єднання старих панів з новими витворить здатну до створення України нову провідну верству.¹³²⁾

В. Липинський писав:

«Шляхтичами польськими були: Конашевич-Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Станислав Кричевський, Іван Богун, Юрій Немрич, Богдан Стеткевич, Іван Виговський, Мазепа, Колединський, Орлик, Кальнишевський. З культури шляхти польської виросла вся лівобічна гетьманська старшина, а багато з неї було й польських шляхтичів по походженню».¹³³⁾

Ця, польська походженням, або сполонізована земельна аристократія дідична, в спілці з хліборобами — селянством, повинна створити два стани кляси хліборобів. Сильна, авторитетна серед хліборобських мас, хліборобська провідна верства повинна стати основою Української Держави. Бо «без осілого хліборобського рицарства, як основного консервативного ядра української — складеної з представників всіх клясів — провідної верстви, нема Української Держави, нема Гетьманства».¹³⁴⁾

На чолі Української Держави стоїть гетьман, але не такий, яким створила його історична традиція: не обраний народом, а «законний». Такого гетьмана, якого право на гетьманство походить не з його власного диктаторського бажання, ані з виборчих махінацій «суверенного народу», а тільки з його «Гетьманської Родової традиції».¹³⁵⁾ Але ця нова монархія не може бути абсолютною: монархія пов'язана з клясократією.

Така, стисло викладена, концепція В. Липинського: дідичний спадковий гетьман, земельна аристократія, яку підпирають хлібороби-селяни, і творять спільно хліборобську клясу, професійні кляси, які висувають свою аристократію — ліпших людей, що всі разом творять Трудову клясократичну монархію.

¹²⁹⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XI.

¹³⁰⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. IX, XII.

¹³¹⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. VII.

¹³²⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XII.

¹³³⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XXVIII-XXIX. Автор робить історичну помилку: він вживає термін «польський» шляхтич для представників українських спольщених родів, якими були Богун, Виговський, Немрич, Мазепа. Відносно Хмельницького не можна казати про спольщеність; також про Кальнишевського, а Орлик був чеського походження.

¹³⁴⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XXVIII, XXXIV, XXXVI.

¹³⁵⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XXXIV.

Розходячись з С. Томашівським взагалі, В. Липинський де в чому солідаризується з ним. С. Томашівський будує схему «трикутника», серед якого перебуває Україна. В. Липинський твердить про постійну небезпеку з двох боків, що загрожує Україні: з одного боку — Польща, з другого — Москва. Війна з одним із ворогів штовхає на союз з іншим. Україна повинна створити незалежне становище, інакше хвилі ті, чи інші заллють її.¹³⁶⁾

Так для обох істориків-державників обидва сусіди — і Польща, і Москва — являють постійну загрозу для цілоти Української Держави. Проте, В. Липинський ставить питання про взаємовідносини з ними: він припускає можливість союзних відношень як з Польщею, так і з Москвою, але на основах повного рівноправ'я.

«Може бути союз України з Москвою такий, як союз монархічної Норвегії з монархічною Швецією, — такий не принижуючий союз між країнами, які творили колись одну державу, можливий лише тоді, коли вони — монархії».¹³⁷⁾

¹³⁶⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XXV.

¹³⁷⁾ В. ЛИПИНСЬКИЙ. Там же, стор. XXVII.

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ В СОВЕТЬСЬКОМУ СОЮЗІ

Першою загальнообов'язковою большевицькою концепцією історії в Советському Союзі була концепція М. М. Покровського, яка ширилася від 1917 року до самої смерті його — в 1932 році. В основі її лежала ідея інтернаціоналізму. Покровський виступав проти царського імперіялізму, зокрема коли робилися утиски інородцям.¹³⁸⁾ Смерть Покровського припала на час боротьби партії проти будь-яких національних прав советських республік. Разом із тим поведено було боротьбу проти школи М. М. Покровського, яку оголошено не-марксистською. Вона не відповідала зміцнілим націоналістичним тенденціям Советського Союзу. Почалася тенденція звеличання великоросійського народу, який оголошувано «руським» народом. Російський народ мав бути провідним народом в Союзі. Славословлять його героїв, які боронили від ворогів, як Олександр Невський, полководців, як Суворов, Румянцев, Петра Великого. Твориться новий термін — «советський патріотизм»; поновлюється ідея месіанізму російського — тепер уже советського — народу й своєрідна форма ідеї «Москва — III-й Рим». Виникає ідея єдності великоросійського, українського та білоруського народів з Москвою — центром їх та переємственністю центрів.¹³⁹⁾

Після короткої «відлиги» під час II-ої світової війни, советська історіографія поглиблює ідею «внутрішньої єдності древнеруського народу». А. Панкратова виступає з новим завданням — «вивчення проблеми формації племен», основу якої творить ідея, що Київська Русь була «колискою руської народности». Київська Держава була знову анектована для Москви.¹⁴⁰⁾

¹³⁸⁾ В. КРУПНИЦЬКИЙ. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957, стор. 33-35.

¹³⁹⁾ І. МІРЧУК. Історично-ідеологічні основи теорії III-го Риму. Мюнхен, 1954, стор. 50-54.

¹⁴⁰⁾ М. ПЕТРОВСЬКИЙ. Київська Русь — спільний період історії російської, української і білоруської. Праці січної сесії Ак. Наук УРСР 1942.

В. ГРЕКОВ. Киевская Русь. 1953, стор. 296.

В. КРУПНИЦЬКИЙ. Українська історична наука під Советами. Мюнхен, 1957, стор. 53-56.

В новім освітленні подається доба Хмельниччини,¹⁴¹⁾ Мазепи.¹⁴²⁾ Від дружніх взаємин «братніх» народів советська історіографія різко повертає на давно перейдені позиції — на вчення про «єдиний народ», що будував Київську Державу й переніс осередок на Оку, Волгу.

З найбільшою чіткістю виявляє нову концепцію історії СРСР у відповідних статтях «Большая Советская Энциклопедия».¹⁴³⁾ З перших сторінок послідовно проводиться ідея єдності руського народу. Київська Держава складалася з племен — полян, слов'ян (Новгородських), кривичів; пізніше, в IX ст., приєдналися деревляни, сіверяни, радимічі, а в X ст. — вятичі. Від XI-го ст. почало відокремлюватися Ростово-Суздальське князівство. Туди, в наслідок татарських навал, тікає людність з південних земель і збільшує населення Ростово-Суздальщини. Від початку XIV-го ст. центром стає Москва. «В умовах феодалної роздрібненості поступово відокремлюються три братські східнослов'янські народності: великоруська, українська й білоруська», які виростили на єдиній основі «давньоруської народності». В XIV-XV ст. чітко з'ясувалися особливості великоруської мови, склалася ніби спільність території, основним ядром якої було міжріччя Оки, Волги. До XVI-го ст. процес формування руської народності закінчився в основному.¹⁴⁴⁾ Так А. М. Сахаров (та й не тільки він) дають антмарксистську концепцію: якщо феодална формація існує до половини XIX-го ст., залишається неясним, чому саме в XIV-XV ст. формуються ці три народності.¹⁴⁵⁾

В наслідок монголо-татарського завоювання, «південноруські та західноруські землі були одірвані від Русі» і захоплені поляками, утрами та литовцями. Значну частину українських та білоруських земель захопили литовці. В XIV-XV ст. формуються українська й білоруська народності, які перебувають під впливом руської культури. Вони просякнуті ідеєю єдності історичної долі руських, білоруських та українських земель, їх боротьби за звільнення від чужинців.

У наслідок кількох війн за повернення руських земель до складу Руської держави, «було повернуто землі по горішній течії Оки, Десни, Сосни, а в 1514 році — Смоленськ». Крім «руських» земель, приєднуються землі марі, югри, кони, печори, корелів (кінець XV ст.). Так формується багатонаціональна держава.

¹⁴¹⁾ Б. КРУПНИЦЬКИЙ. Богдан Хмельницький і советська історіографія. «Український Збірник», кн. 3, Мюнхен, 1955.

¹⁴²⁾ Б. КРУПНИЦЬКИЙ. Мазепа і советська історіографія. Там же, кн. 2, Мюнхен, 1955.

¹⁴³⁾ «БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ», т. 50.

¹⁴⁴⁾ «БОЛЬШАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ», т. 50, стор. 125-136. Стаття А. М. Сахарова.

¹⁴⁵⁾ В. ДУБРОВСЬКИЙ. Найновіша советська концепція історії України» «Український Збірник», Мюнхен, 1956, кн. 6, стор. 83.

«Об'єднання руських земель» викликало конечну потребу перетворення Москви в єдиний осередок зовнішньо-політичної діяльності. Після скинення татарського ярма починається піднесення культури, мистецтва, літератури. В XV-XVI ст. закінчується формування української та білоруської народностей.

Повстання проти феодално-кріпацького гніту Польщі та польських магнатів збільшують прагнення до об'єднання з руським народом; возз'єднання України з Москвою після Переяславської угоди збільшило можливості дальшого розвитку, зміцнило братерські зв'язки.

Доба Мазепи подається так: вся Україна та Білорусь піднялися в 1708-1709 рр. на боротьбу проти загарбників-шведів, а спроба «зрадника Мазепи» відірвати Україну від Росії не знайшла підтримки широких мас.¹⁴⁶⁾

XIX-те століття — це є доба найбільших культурних зв'язків України з Росією й благодійного впливу російських вчених та письменників (в тім числі Герцена, Чернишевського, Добролюбова на Шевченка).¹⁴⁷⁾

Маніфестом до українського народу 3/16. XII 1917 року визнано право України на незалежність. 11/24. XII. 1917 року I-й Всеукраїнський Радянський З'їзд проголосив Советську владу в Україні і поклав початок УРСР.¹⁴⁸⁾

За такою концепцією БСЭ подає до загального, всесвітнього відома історію СССР, історію Росії та України в їх взаємовідносинах. Це вже не є «крок назад», — це є скок в далеке минуле, до часів перед Карамзином, це є одним махом руки перекреслена вся історіографія Росії та України, всі наукові досягнення. Дуже цікавий в цьому відношенні підручник, звичайно, колективної виробки: К. Базилевича, проф. С. Бахрушина, проф. А. Панкратової та доц. А. Фонта, під редакцією проф. А. Панкратової.¹⁴⁹⁾ В цьому підручнику подається історія СССР — Великої Росії зі включенням всіх народів, які об'єднані в СССР:

«Київська держава була етапом не тільки в історії всього східного слов'янства, вона стала історичною колыскою трьох братерських народів — руського (не великоросійського, а „руського” — Н. П.-В.), українського й білоруського, але й народів неслов'янських, які пізніше відокремилися в окремі держави».

Так колектив російських вчених в цьому підручнику, що поширюється по всіх школах СССР, втовкмачує в голови учнів, що тільки великоросіяни — «руські» — є спадкоємцями Київської Держави. Про кі-

¹⁴⁶⁾ БСЭ, т. 50, стор. 137-155.

¹⁴⁷⁾ БСЭ, т. 50, стор. 171. Стаття А. В. ФАДЕЄВА, Є. Д. ЧЕРМЕНСЬКОГО.

¹⁴⁸⁾ БСЭ, т. 50, стор. 210.

¹⁴⁹⁾ История СССР. Учебник для 8-го класса средней школы, УЧПЕДГИЗ, 1952.

лькість примірників свідчать цифри: року 1952 вийшло 11. видання, з тиражем 1.200.000 примірників. А скільки було видано після того — невідомо. В цьому підручнику, крім ідеї братерства великоросіян, українців та білорусів, крім всілякої допомоги їм з боку «старшого брата», цікаві ще деякі риси: багато уваги звертається на певні особи, на великих князів, полководців, видатних бояр. Побіжно провадиться антирелігійну пропаганду.

За наказом з центру, з метою довести щирість почувань різних советських республік щодо пріоритету зо всіх поглядів Москви, в 1950-х рр. у всіх республіках пишуть свої історії. Так, в 1953 році вийшов I-й том «Історії УРСР», звичайно, колективний, під фірмою Академії Наук УСССР.¹⁵⁰) Він охоплює час від первісної громади до 1917-го року. Том II-й присвячений добі після 1917 року. Основна концепція книги: пристосування історії України до історії єдинонеподільної Росії. За великокняжої доби це було, ніби, через єдність російського та українського народу; за доби феудалізму — через гіпотезу безперервного прагнення українського народу до воз'єднання з російським; за доби капіталізму — через монополізацію більшовиками всього процесу боротьби з царизмом. Лише в XIV-XV ст. починається процес формування східнослов'янських народностей. Автори називають Україну «частиною Росії»: об'єднання з Росією було «віковічною мрією Українського народу». Причиною цього прагнення була не лише сила Москви, але також вища культура московського населення, ніж українців, яка виявлялася уже в XIV-XV ст. В цих твердженнях українські дослідники ХХ-го ст. (К. Гуслистый, Ф. Ястребов, В. Дядиченко) розійшлися з російськими вченими, які з 1860-их років XIX-го ст. доводили на підставі вивчення джерел вищість культури України XVII-XVIII ст.¹⁵¹) Але... такий наказ. Природно, що весь український культурний процес розглядають автори, як складову частину російського.

З цього стислово викладу основних рис історичної концепції офіційної історії УРСР видно, як залежить вона від російських! До цього треба додати виключну ненависть авторів до своїх попередників, істориків України. В. Антонович для Ф. Ястребова — «оскаженілий націоналіст»; для К. Гуслистого М. С. Грушевський — «заклятий ворог українського й руського народу, буржуазний націоналіст» тому, що «заперечував, що Київська Русь була спільною коліскою російського, українського й білоруського народів»; він фальсифікував дійсну історію України» і т.д. Історики-емігранти викликають люту авторів історії: для О. Ф. Єрмоленка — С. Томашівський, В. Липин-

¹⁵⁰) Книгу редагували 5 редакторів: О. К. Касименко, В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось, Ф. П. Шевченко і Ф. О. Ястребов, а писали 12 авторів.

¹⁵¹) Наприклад, про впливи української культури на московську писали: П. Пекарський, П. Морозов, И. Шляпкин, В. Ейнгорн, А. Пилип, всі росіяни.

ський, Д. Дорошенко «у своїх паскудних писаннях постійно оспівували . . . імперіялістичних загарбників» і т. п.

Звичайно, для УРСР така концепція не була винятком. Це був московський камертон, обов'язковий для всіх. Але можна відзначити ще монументальний твір, видання теж Академії Наук: «Розвиток науки в УРСР за 40 років», Київ, 1957. В ній червоною ниткою проходить тенденція нерозривного, тісного зв'язку України з Росією, благодійности впливу Росії, залежність всієї науки української від російської. Характеристичне твердження кількох авторів, і серед них самого президента Академії В. О. Палладіна, про «єдиний советський народ», до якого належать українці.

Так замкнулося коло історичних досліджень, багаторічних, ґрунтовних наукових дослідів українських та російських дослідників: все, що дала українська історіографія, з наказів комуністичної партії, без дискусій, без доказів, в порядку партійної дисципліни, — викреслено.

Ці советські концепції історії ССРСР та УРСР являють велику небезпеку не лише для молоді «за залізною заслоною», яка в мільйонах примірників дістає ці концепції, вивчає їх по всіх школах, починаючи з перших класів і кінчаючи університетами. Ще більша небезпека від них для вільного світу, зокрема для Німеччини, Франції, Англії, США, Канади і інших країн, де в різних школах, в університетах, коледжах і т. п., викладають російську мову, історію, літературу. Там примушені користатися з советських підручників, якими засипають вільний світ, і які без конкуренції, без критики поширюються в школах та несуть зфальшовану історію України.